www.drpathan.com Page # 1

1.9.1990

آزاديءَ جي پڌ
۽
سنڌ جو پاڳ

ليکڪ :
بلديو گاجرا

Gul Hayat Institute

”پارقواسي“
٤٤، آگياري لين، فورٽ،
بمبئي ٤٠٠٠٠١.

Printed by :
Vashdev Gunomal Wadhwani,
at Sundri Printing Press,
Gandhi Market Road,
Near Municipal School,
Chembur Colony, Bombay-400 074.
Phone : 555 09 74

December 1985

Price Rs. 50/-

Gul Hayat Institute

Published by :
Baldev T. Gajra,
44, Agiary Lane,
Fort, Bombay-1.

Gul Hayat Institute

Mahatma Gandhi
Father of the Nation on his
famous Dandi March

www.drpathan.com Page # 4

آرپـــيـــڻ

وڏيءَ سـک ۽ شـرڌا سـان

انهن شهيدن جي چرنن ۾

جن

ديس جي آزاديءَ جي يگيه ۾

پنهنجي جيون جو بليدان ڏنو

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 5

ڏنڀــــــــــواد

”آزاديءَ جي پڌ ۾ سنڌ جو ڀاڱو“ گرنٽ لاءِ اسان جا ٻوجدا تيار ڪئي آهي ان هيٺ ٣ گرنٽ ڪيڻ جو فيصلو ڪيو ويو آهي.

(١) آزاديءَ جي پڌ ۾ سنڌ جو ڀاڱو — سنڌي

(٢) آزاديءَ جي پڌ ۾ سنڌ جو ڀاڱو — انگريزي

(٣) سنڌي سوتنتر سينانين جو | چريتر ڪوش

ان سڀني ٻوجدا تي ڪل ٨٠ هزار خرچ اچڻ جو لکيمو آهي. ان مان ١٥٠٠٠ رپيا انڪل روءِ سرڪار وٽان گرانٽ ذريعي ملڻ جو امڪان آهي. باقي ٦٥ هــــزارن لاءِ اســان سنڌي داتارن ڏانهن اپيل موڪلي. ٤٥ هزار ڪٺا ٿي ويا آهن. اڃا ٢٠ هزار ڪٺا آهن. اسان کي آشـــا آهي ته اها باقي رقم به پوري ڏيندا. مڪمل يـادداشت سهايتا ڏيندڙن جي ٽئين گرنٽ ۾ ڏني ويندي. جـــن بـه مترن سهڪار ۽ سهايتا ڏني آهي تن کي وار وار ڌنيواد.

پرڪاشڪ

ٻه اکر

”آزاديءَ جي يُڌ ۾ سنڌ جو ڀاڱو“ گرنٿ تيار ڪرڻ جي يوجنا ويهه سال اڳ سورڳيہ چوٿرام وليچا ۽ مهنجي دماغ ۾ آئي. شري وليچا ان باري ۾ يوجنا ڪئي ۽ ڪي باب ”پاربواسي“ جي ڪن خاص پرچن ۾ شايع به ٿيا. پر پوءِ ڪيترن ٻين مشغولين ڪارڻ ڪم اڌ ۾ رهجي ويو. وقت گذرندي پوءِ مسٽر وليچا جو به ديهانت ٿي ويو ۽ ڇپجڻ لاءِ اُها يوجنا رهجي وئي سا رهجي وئي.

اوچتو هڪ ڏينهن مسٽر ارجن ”شاد“ (ڊاڪٽر ارجن ميرچنداڻي، جئہ هند ڪاليج ۾ سنڌيءَ جو پروفيسر ۽ پوءِ بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ ريڊر) ٻڌايو ته هن هند سرڪار جي هندي ڊائريڪٽوريٽ جي ماتحت جا سنڌي صلاحڪار ڪاميٽي آهي تنهنکي هڪ رٿ موڪلي آهي ته آزاديءَ جي يُڌ ۾ سنڌين جي يوگدان بابت هڪ گرنٿ تيار ڪرائڻ گهرجي ۽ اهو ڪاريہ شري ٻيڙيو گاجرا کي سپرد ڪجي. ۹ جون ۱۹۸۵ تي دهليءَ ۾ سنڌي صلاحڪار ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ جي ايجنڊا ۾ اهو سوال درج ڪيو ويو هئو. نئين ڪاميٽيءَ تي مان به ڪنيون ويو هوس ۽ ان ڪري ميٽنگ ۾ مان حاضر هوس. پروفيسر ”شاد“ الميدو ان نئين ڪاميٽي تي ڪونه هئو. جڏهن اهو سوال ڪاميٽيءَ اڳيان آيو تڏهن ڪاميٽيءَ جي چيئرمن شري ڪرشن ڪانت پنت مون کان پڇيو ته تون اها جوابداري کڻڻ لاءِ تيار آهين. مون يڪدم

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 7

”ها“ ۾ جواب ڏنو. ڪاميٽيءَ ڀڪراءِ ٺهراءُ ڪيو ته شري ڀلديو گاجرا اهڙو ڪتاب تيار ڪري ته ڊائريڪٽوريٽ جي پرڪاشڪن کي مدد جي رٿا هيٺ ڪيس سهائتا ڏني ويندي.

هڪ دفعو جوابداري هموار ڪم ته اندر قتي پيئي. ڪاري اٿاهه وقت ٿورو جو چاهيندا هئي ته ڪانگريس جي شتابديءَ جي موقعي تي اهو گرنٿ تيار ڪيو وڃي ۽ مصالحو بلڪل ئي ٿورڙو. پراڻين اخبارن جا فائيل عدم موجود، سنڌيءَ ۾ اتهاسڪ ساهتيه محدود، ۽ اخبارن ۾ ور ور اپيلن ڪرڻ تي به مترن جي موٽ خاص همتائيندڙ ڪانه. وڏي ۾ وڏي مشڪلات اها جو شري وليچا جهڙو ساٿي ڪونه رهيو جو لائبريرين ۾ وڃي اڀياس ڪري مصالحو آڻي ڏئي جيئن اڳ ”گانڌي گرنٿ“ تيار ڪرڻ وقت آڻي ڏنائين.

هن باري ۾ هڪ ٻيءَ حقيقت جو به ذڪر ڪريان. شايد ٣٠-٣٥ سال ٿيا ان واقعي کي. ڪانگريس وارن پنجاب جي پرسڌ نيتا لالا فيروزچند تي ڪم رکيو هو ته آزاديءَ جي ڳڻ جو اتهاس تيار ڪري. لالا فيروزچند هتي ممبئيءَ ۾ آيو ۽ سنڌ جي اتهاس لکڻ جو ڪارڻ منهنجي پتا سورڳيه پروفيسر ٽارا چند گاجرا تي رکي ويو. مونکي ياد آهي ته پتاجن ڪيترو مصالحو ڪٺو ڪري لالا فيروزچند کي موڪليو هئو. افسوس جو پتاجن ان جي هڪ ڪاپي پاڻ وٽ نه رکي ۽ جي رکي ته اسانکي ان جي ڪا ڄاڻ ڪانه آهي. ڪجهه وقت ٿيو ته لالا فيروزچند جي سپتر سان هتي ممبئي ۾ منهنجي گڏجاڻي ٿي. هن کان مون اُهن ڪاغذن لاءِ پڇيو. هن چيو ته امرتسر وڃي هو جاچ ڪندو. افسوس جو ڪن آتنڪوادين سندس خون ڪري ڇڏيو.

www.drpathan.com Page # 8

خوش نصيبا ڪن مترن هن وشيہ جي ٻاري ۾ اڳ ڪجھ
ڪي ڏٺون ڪيون آهن. راشٽروادي چيناامد جا لٽو لـــي
اڏل ڪتاب، شـــري قيمت هرپسدگهاڻيءَ جـــو ڪتاب
"گورو ڳوٺي سمپدا کي ڏني سنڌي"، سرڳواسي ميناارام
ڪلناڻيءَ جـــي رچنا "آزاديءَ لاءِ آندولن" ۽ شري مولچرام
راءِ واڻيءَ جو "رڻن جوت". انهن مان چڱي سهائتا ملڻ جي
اُميد هئي ۽ واقعي مدد ملي.

شري ميناارام جو ڪتاب "آزاديءَ لاءِ آندولن" مکيہ طور
ساهتيءَ جي يوگدان جـــي ٻاري ۾ آهي. ان ڪتاب جو
مهاڳ اظر مان ڪيلدي، ان ڪتاب ۾ شري چترامداس جي
لـکيل هڪ جملي تي وڃي نگاهہ پيئي. جـي "شل اهڙو
ڪو ليکڪ اڪري جو ڀارت جي آزاديءَ لاءِ لڙائيءَ ۾ سنڌ
جي ڀاڳ جو سمورو اتهاس لکي". مـــان ڀاڳـيي ڀاڳيوان
سمجھان لڳس جو سنڌ جي سورڻن مهان ليـڊا جي چاهنا
پوري ڪرڻ لاءِ وڌاڻا مولـڪي چولندو.

شري ميناارام ان ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکي ٿو:

"حقيقت اها آهي ته اصل ۾ اسانجي قومي ڪم ڪندڙن
اهو رٿيو هو نہ سنڌ ۾ آزاديءَ جو اتهاس لکي ڇڏو ڪجي
پر اهو ڪم ايڏو وڏو هو جو ڪوبہ ساٿي اهو ڪم پاڻ تي
هموار ڪرڻ لاءِ تيار نہ ٿيو. ان تي ساٿيـن سمجهاو ڏنو تہ
حال نواب شاهہ ضلع جي آزاديءَ جـي آندولن جو اتهاس
لکي ڇپائجي پوءِ ٻين ساٿين ۾ اُتساهہ جاڳي نہ پنهنجي
پنهنجي ضلع جـو اتهاس لـکن ۽ اهيءَ نموني ساريءَ سنڌ
جو آزاديءَ جو اتهاس تيار ٿي پوي."

مگر اهڙي ٻرپڙا ڏسجي ٿو ڪنهن کـي ڪو نہ آئي ؟

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 9

سموري سنڌ جي اتهاس لکڻ جو بوجهه منهنجي سر تي اچي پيو.

شري ميغارام هڪ بيو به جملو لکيو آهي. چي: ”مان هي ڪتاب قريبن ڏهن سالن ۾ پورو ڪري سگهيو آهيان ڇاڪاڻ ته حقيقتن ڪٺي ڪرڻ ۾ ڪافي وقت لڳو.“

شري ميغارام کي صرف نواب شاهه جي اتهاس لکڻ لاءِ ۵ سال لڳا. مون کي هتي سڄي سنڌ جي اتهاس لکڻ لاءِ رڳو ۵ مهينا مليا آهن. سڀاويڪ اوڻايون ۽ گهٽتايون رهجي ويون هونديون، ڪي واقعا ڇاپجي ويا هوندا، ڪن ڄڻن مترن جو نالو يا ڪردار ڏيڻ کان رهجي ويو هوندو. انهن اوڻاين لاءِ مان سڀني کان معافي ٿو وٺان.

هي اڪر هن ڪتاب جي روپ ۽ دائري جي باري ۾. ڪتاب جي روپ ته جيڪا شري وليپا شروع ڪئي هئي اهائي رکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. ڪنهن به حالت ۾ ڀاڳ ڀارت ۾ جا ٿيو ۽ پوءِ سنڌ ۾ ان جو پڙاڏو ڪهڙو مليو. انهن سواءِ اها ڳالهه ڌيان ۾ رکڻ جوڳي آهي ته سنڌ جو هي مڪمل اتهاس ڪو نه آهي. سڀني لهرڪن جو مختصر بيان ئي ڏيڻ ممڪن آهي ۽ ڏنو ويو آهي.

هي وڏا وشيه هن ڪتاب ۾ ڪو نه کنيا ويا آهن — سنڌ اسيمبليءَ جون چونڊون ۽ اسيمبليءَ جون سرگرميون ۽ هن ديس جي ورهاڱي بعد اڏيلاڻ جي ڪهاڻي. هڪڙو ته انهن ٻنهي وشين جو سڌو سنئون تعلق آزاديءَ جي لڙت سان ڪونه آهي، ٻي ڪجهه آهي ته اهڙ سڌو. پيو انهن وشين سان انياءُ لاءِ هرهڪ لاءِ الڳ گرانٿ گهرجي. الڪري انهن

سمنڊ جو پاڇو

وشين کي نظر انداز ڪيو ويو آهي- نظر انداز ڪيو ويو آهي ايراڇه ڪوله ڪيو ويو آهي. جي ڪچڙيءَ ۾ اچا ڪي ڪٽا ٻيڙيل هو ته اهي پڻ ڪتاب لکي تيار ڪندس. گهٽ ۾ گهٽ منهنجين پوڄنائن ۾ اهي درج ٿيل آهن.

پڇاڙيءَ جو انهن مترن جي شڪرگذاري جن هن ڪم ۾ سهڪار ڏيئي منهنجو ڪارڻ ڪجهه هلڪو ڪيو. جن ڏن جي سهايتا ڪئي تن جو ذڪر الڳ ڪيو ويو آهي. جن وقت ڪڍي، پورهيو ڪري هٿن گرلٿن لاءِ مصالحي ڪٺي ڪري، مسودي کي نظر مان ڪڍي ۽ صلاح مصلحت پڻ ڏني آهي تن جو آڀار نه مڃان ته ڪرت گهٽتا جو دوشي ٿيندس. انهن مترن ۾ شري منو شهاڻي، شري لعل چڱاڻي ۽ شري جيوترام گاجرا جو خاص يوگدان رهيو آهي.

آءٌ سمدري پرنٽنگ پريس جي مالڪ واسومل ڪندومل واڌواڻيءَ جو به شڪرگذار آهيان جنهن همت ڪري ايتري ٿوري وقت ۾ ايڏو وڏو ڪتاب ڇپي ڏنو آهي. البت لڪڙ ڪري پروف جرن کي چڪون رهجي ويون آهن جنهن لاءِ افسوس ظاهر ڪرڻ کانسواءِ ڪري ئي ڇا ٿو سگهجي.

جڳ هند

پلڊيو گاجرا

٢٥-١٢-١٩٨٥

ٻيا ٻه گرنٿ

هن گرنٿ کانسواءِ ٻه ٻيا گرنٿ ٻه هن ساڳي وشيه جي باري ۾ ڪيڻ جي يوجنا آهي. هڪڙو گرنٿ انگريزيءَ ۾ جو ڇاپي هيٺ آهي ۽ اُميد آهي ته پرڇاوادي ڏينهن ۾ ظاهر ڪيو ويندو. اهو انگريزي گرنٿ وڏو سنڌي گرنٿ جو ترجمو ڪونهي. ان جي رٿا ٿي الڳ آهي.

هيءُ ڪتاب آهي سولنتر سنڌڪن جو چريتر ڪوش، ڪير ڪير آهي. سنڌ مان اٽڪل ٽي هزار ماڻهو جدا جدا لهرن ۾ جيل ۾ ويا، ۲۰۰، ۱۹۲۱ واري اسهڪار لهر ۾، ۶۰۰، ۱۹۳۰ جي لوڻ ستياگره ۾، ۱۲۰۰، ۱۹۳۲ واري سول نافرماني لهر ۾ ۽ ۲۶۰۰، ۱۹۴۲ واري "ڀارت ڇوڙو" لهر ۾. هنن ٽن هزارن ستياگرهين جي ڀيٽ ۾ ٻه سو ڄڻن پنهنجو بيان لکي موڪليو آهي. باقي ۲۸۰۰ ڄڻن حقيقون ڪٿان آڻيون؟ هي ٻئي گرنٿ پورا ٿين ته ان باري ۾ مصالحو ڪٺو ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسين ۽ ڪتاب مڪمل ڪري شايع ڪنداسين.

هن باري ۾ هڪ ڳالهه وڌيڪ درج ڪريان. سينٽرل ڪاميٽيءَ جي طلب تي مون فارم ڀرائي دهليءَ ڪي موڪليا مگر هن چريتر ڪوش ڇپائڻ جي يوجنا جو ڦي تياڳ ڪري ڇڏيو. ان ڪري ٻنهي جدا گرنٿ ڇپائڻ جي ضرورت پيدا ٿي.

بلديو گاجرا

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 12

Gul Hayat Institute

پنڊت جواهرلعل نهروءَ جا جدا جدا ”موڊ“

www.drpathan.com Page # 13

Gul Hayat Institute

نيتاجي سڀاش چندر بوس

ڪتابن جي ياداشت جن تان مدد ورتي وئي آهي

١- انگريزي

(١) مهاتما گانڌيءَ جي ڪارگذارين
جي سرڪاري ڊائري -٧ جلد
(٢) اسهڪار تحريڪ سنڌ ۾ — مهاراشٽر سرڪار
(٣) ڀارت جو آزاديءَ لاءِ آندولن — پي. اين. چوپڙا هندسرڪار
(٤) اسهڪار آندولن — وي.وي. گري هندسرڪار
(٥) ٻمبئيءَ ۾ اسهڪار هلچل — مهاراشٽر سرڪار
(٦) سنڌ ڪهاڻي — ڪي. آر. ملڪاڻي
(٧) هندستان جي راڄنيتيءَ ۾
مسلمانن جو رول — ڪمليش شرما
(٨) سنڌو ديش — جي. ايم. سيد
(٩) ڦهليل خزانو — پوپٽي هيراننداڻي
(١٠) سنڌو ٻانس آن مارچ — ديو ناڻاڻي
(١١) آتم ڪهاڻي — آچاريه ڪرپالاڻي (ڇاپي ۾)
(١٢) سوامي ڪرشنانند — چوئٿرام وليچا
(١٣) اسانجو جهنڊو — هند سرڪار
(١٤) ڪدر — ڀيرائي سپتاراجي

٢- هندي

(١) ڏو رمتي سمپداڪي ڌاي سنڌي ڦيمت هرسنگهاڻي
(٢) سنڌ ۾ ڀهالا راڄنيتي ڪيس — ٻرلم ڌرم سيا
(٣) سوتنترتا ڪي ويدي پر — آچاريه ڀگوانديو

٣- سنڌي

(١) گانڌي گرنٿ
(٢) سوتنترتا سنگرام جو اتهاس — جيٺانند راشٽروادي
(٣) سنڌي سوتنتر سنگرامي — "

Gul Hayat Institute

(۴) آزاديءَ لاءِ آندولن	ميٺارام هرومل
(۵) رڻ جوت	موٽيرام راموائي
(٦) ڊاڪٽر چوئٿرام جي جيوني	وشنو شرما
(۷) هيرو	رام پنجواڻي
(۸) گلن مٺ	مانسنگھ چوهڙمل
(۹) يادگيريون ۽ رهاڻيون	هريرام ماڙيوالا
(۱۰) وساريل سچا ديش ڀڳت	آچاريه ڀڳوانديو
(۱۱) آفتاب انقلاب	موهن ڪلپنا
(۱۲) سنڌ جا وساريل ورق	نهالچند آچاريه
(۱۳) ۱۸۵۷	روپچند سپا هيملاڻي
(۱۴) ڪرانتيڪاري	دامودر مورجاڻي
(۱۵) سنڌو رڻ	موٽيرام پرمچنداڻي
(۱٦) برطانيه کي مهنجي اپيل مهاتما گانڌي	ڀارت جيون
(۱۷) سوديشي	پيتامبرداس سهجرام
(۱۸) قومي ترانا	گمنام
(۱۹) آلاپ وطن	پيرومل ايسرداس
(۲۰) موتين مالا	ڀيسومل ڀوجراج
(۲۱) ڌارا سدا ني ڪاهه	هندو آفيس حيدرآباد
(۲۲) للڪار	هوندراج دکايل
(۲۳) دل جي دانهن	ڀيسومل ناشاد
(۲۴) چراندن جا آلاپ	هوندراج دکايل

انهن سواءِ ”سنڌو“، ”هندواسي“، ”ڀارتواسي“ جا
پرچا ۽ فائيل، انگريزي اخبارن ۾ آيل الڳ ليک.

Gul Hayat Institute

فهرست

١. آزاديءَ جي ڪهاڻي (شعر)	١
٢. سنڌ جو شاندار الهاسڪ ورثو	٧
٣. ١٨٥٠ وارو بلوو	١٩
٤. نئين جاڳرتا	٢٩
٥. ڪانگريس جو جنم	٣٧
٦. گرم ڌر جو اُسرڻ	٤٥
٧. بنگال جو ورهاڱو	٥٣
٨. سوديشي تحريڪ ۾ سنڌ جو رول	٦٩
٩. ڀهرين راجنيتي ڪانفرنس	٧٤
١٠. ڪراچيءَ ۾ ڪانگريس اجلاس	٨٦
١١. جليانوالا ڪوس	٩٤
١٢. امرتسر ڪانگريس	١٠١
١٣. ڏور ديسن ۾ انقلابي سرگرميون	١٠٧
١٤. اوائلي راجنيتي ڪيس	١١٤
١٥. اسهڪار هلچل	١٢٩
١٦. نمڪ ستياگرهه	١٥٤
١٧. سول نافرماني تحريڪ	١٧٢
١٨. ڀارت ڇوڙو آندولن	١٨٠
١٩. ساموندي فوج جي بغاوت	١٩٦
٢٠. آزاد هند فوج	١٩٨
٢١. گوئا ستياگرهه	٢٠١
٢٢. سماپتي	٢٠٥
٢٣. ضميما	

Gul Hayat Institute

ٻه ضروري درستيون

ٿورو ڪم ڪرائڻ ڪارڻ ڪي ڇاپي جون چوڪون رهجي ويون آهن. رواجي چوڪون اميد ته پاڙهڪ پاڻهي درست ڪري پڙهندا. ٻه چوڪون ڪجهه ڳاڙهن ۾ رهجي ويون آهن جي مهرباني ڪري ضرور درست ڪري پڙهندا.

صفحي ١٥٦ جي سٽ ١١ ۾ پرنس آف ويلس جي ڪراچيءَ ۾ اچڻ جي تاريخ ١٧ مارچ ١٩٢٢ پڙهڻ گهرجي.

صفحي ١٦١ جي ٦ سٽ ۾ مهاتما گانڌيءَ جي ڏانڊيءَ ۾ سمنڊ ۾ ٽٻيءَ ڏيڻ جي تاريخ ٦ اپريل پڙهڻ گهرجي ۽ نه ١٦ اپريل.

پاڙهڪ ۽ مٿين ٻين ڪن غلطين ڏانهن ڌيان ڇڪائيندا ته شڪرگذار ٿيندا سون.

Gul Hayat Institute

آزاديءَ جي ڳڙ ۾ سنڌ جو ڀاڱو

آواهـن

آزاديءَ جي ڪهاڻي

١
ديس جي آزاديءَ جي تو مان ورنن ڪريان ڪهاڻي!
منهنجي ڪين لون ڀاڻنچ، آئي ديولوڪ مان واڻي!

(١)

رامايڻ لوق، نئين مهاڀارت جي آ هيءَ گـاٿـا،
نئون ٻڌايو ڪرو ڪيتر هڪ ڀارت ڀاڱي وقاتـا،
ڀاڳوءَ ڪرشن روپ اڀناڻو، جوهر ڪشتي سچاتا،
سوي ملي ءِ رها غلاميءَ ڪان تي ڀارت ماتـا،

ليڪن اڏيڊ ڀـڏ هئي هيءَ، نياري ڪل هيڪاڻي!
ديش جي آزاديءَ جي تو مان ورنن ڪريان ڪهاڻي!

Gul Hayat Institute

(٢)

زور جبر هڪ طرف ءِ سخنون سور سهڻ ڀئي پاسي،
هڪ طرف جنگي استر ءِ شستر صبر سپر ڀئي پاسي،
ظالم لنگو هڪ طرف ڪڙو مظلوم هڪيو ڀئي پاسي،
عجب ڪرشمو قادر جو ڏس درد ۽ راحت پاسي،

جيت اهنسا کي هنسا لي، چڪت دنيا ٿي چاڻي!
منهنجي ڪين لون ڀاڻنچ، آئي ديولوڪ مان واڻي!

www.drpathan.com Page # 19

(٣)

جيل ۾ ڪارا واس ٻٽي پيا ڪيل جوانن ڪاڙ،
گولي ۾ ڦاسيءَ جو وڌو ڏر ملڪ مٽي جي خاطر،
گانڌيجيءَ جي ڪوٺ تي ڪڏندا آيا ڪوڙ سپاڙ،
مٽيءَ مان تنهن مرد ٻڻايا ڏات ڏنس ڪا ڏاڙ،

سونن حرفن ۾ چٽبي اِتهاس ۾ هيءَ آکاڻي!
ديس جي آزاديءَ جي تو مان ورن ڪريان ڪهاڻي!

(۴)

بوز ڏاڍو مدهوشيءَ جو هو ڌارين اهڙو ڪوئي،
طوق غلامي بوجهه نه پاسي، ذلت جيون جوئي،
غيرت، سڙ ايمان، سو نشترا وڃو پلجي سڀوئي،
ڪوڙي ٻرم جي چار ۾ ڦاسي ڪوهي سرت سگهوئي،

موت کي جيون سمجهي وطنين ننڍ جي چادر لاٿي!
منهنجي ڪين ٻرن پانئنج، آئي ديو لوڪ مان واڻي!

Gul Hayat Institute

(۵)

ننڊ مان گهانئيءَ پارت جاڳي ڪروٽ ڪيئن ٻدلائي،
ڪير سو ل جاليءَ کي ڏيئي جهٽڪو ڪر جهنجهلائي،
ڪير جو جان وجهي مردن ۾ جڙي ٻوٽ جٽلائي،
فرق غلاميءَ آزاديءَ جو ڪير ٿمي ٻٽلائي،

دل کي اُتارينديءَ آهي ايءَ سندر ڪٿا سهاڻي!
ديش جي آزاديءَ جي تو مان ورن ڪريان ڪهاڻي!

www.drpathan.com Page # 20

(٦)

ارڙهن سؤ ستونجاها ۾ ٿي جنگ هئي هيءَ جاري،
جوالا ڀڙڪو کائي اُڀري آگ لڳي چوڌاري،
فوج ۾ غيرت جاڳي هندو، مسلم، سک کي ڀياري،
راجائن ۽ پرجا نوابن هرڪنهن سرت سنڀاري،

نانا جاڳيو، جاڳيو ٽانتيا ۽ جهانسيءَ جي راڻي!
منهنجي ڪين ٿون پائيندي آئي ديو لوڪ مان واڻي!

(٧)

ويڙ اٿيا جذبي سان ۽ ويو دم ويرن جو گهٽبو،
فوج ۾ هر هند پيو ٽاڪوڙو، دشمن ويو ٿي هٽندو،
دهليءَ تائين انگريزن جو زور وڃي پيو ٽٽندو،
هرڪنهن ڀانيو هندي لشڪر يڌ هيءَ لاشڪ کٽندو،

فرنگيءَ فرنگ ڪيو پر ڦهري قوت وڌائين گهاڻي!
ديش جي آزاديءَ جي ٿو مان ورڻ ڪريان ڪهاڻي!

Gul Hayat Institute

(٨)

آزاديءَ جي ٽڙپ نمرٽي، جڳندي، جهرڙندي، هلندي،
رت ڳاڙهيندڙ ٻاپا ڪان ورڻي ۾ پت ڪي ملندي،
تيز ۽ جهيڻي ٽيندي جوالا، ڪين سا هرگز اُجهندي،
خون سان پنهنجي جاڳائيندا ڪنهن دم منجهندي،

ڪين ڪٽي ڪنهن ڪال ۾ سوتنترتا آگ اُجهاڻي!
منهنجي ڪين ٿون پائيندي آئي ديو لوڪ مان واڻي!

www.drpathan.com Page # 21

اوڻي ورھيہ ھيءَ جنگ ھلي ۽ ڪئين ويس ڪيائين،
ڪڏھن عريضا، ڪڏھن مقابل، ساھي دم نہ کنيائين،
ڪڏھن لڪل ۽ زير زمين، خون سان وير وڻائين،
ڪڏھن گرم ۽ ڪڏھن نرم پر ھار نہ ڪڏھن مڃيائين،

روپ عليحدا، رنگ نرالا، ناٽڪ مگر ھڪ ناٽي!
ديش جي آزاديءَ جي تو مان ورن ڪرياڻ ڪھاڻي!

(۱۰)

ارڙھن سو پنجاسيءَ ۾ ھو ملڪ جي قسمت پلٽي،
ڪانگريس کي جنم مليو جنھن راھ گھڙي ھڪ سلٽي،
ننڊ ڦٽي برطانيہ جي ۽ نيت ڪٽي تن ڪلٽي،
تڙپ نہ ڪن جنتا جي پاپي، راھ وڻائون اُلٽي،

ظلم سان پر نہ حڪومت ڪائي دائم آ ساماڻي!
منھنجي ڪين ٿون پانڊ آئي ديو لوڪ مان واڻي

Gul Hayat Institute

(۱۱)

منتر تو "سوراج" جي دادا ڀائيءَ ڪي ايجاد،
لوڪ مانيہ پو خون سان لکھڪي تالي ڪيو آباد،
ڏارڻي راجيہ ڪھان تيو ڀارت ھر سوءِ برباد،
آزادي بن ديش بڻيو ناشاد، نہ ٿيندو شاد،

بند سو تنترتا کي حاصل گانڌيءَ جي اڳواڻي!
ديش جي آزاديءَ جي تو مان ورن ڪريان ڪھاڻي!

www.drpathan.com Page # 22

(١٢)

سنڌ جي ٻوڇاريءَ هڪ اياري فوج اهنسا ناهي،
خون نه ٻئي جو وهڻو پنهنجي ڏيندو اهو سپاهي،
وحشي طاقت آڏو آهي اُن جي پيش گواهي،
سر جو سانگو لاهي ايندو راهه ۾ هرڪو راهي،

لوڻ جي گولن سان انگريزي راڄ جي هٽي ڀڃائي!
ديش جي آزاديءَ جي تو مان ورن ڪريان ڪهاڻي!

(١٣)

”ڪرو مرو“ جي منتر سان ڏنهن جوت ڏئين جاڳائي،
وچڙي چوڌر وڌي جوالا، اهڙي آگ لڳائي،
بستر گول ڪري ويا ڌاريا، ظلم جي شامت آئي،
آزاديءَ جي ديويءَ گادي دهليءَ سنڌي سجائي،

ديش دلاري وير جواهر ورتي واڳ سڀاڳي!
منهنجي ڪهن ٽون پائنجهه آئي ديو لوڪ مان وائي!

(١٤)

Gul Hayat Institute

آزاديءَ جي جنگ ۾ سنڌي ويرن پاڻ ملهايو،
جيل پري ۾ جانيون ڏنئي، سوريءَ کي سينگاريو،
لاٺيون، ڦٽڪا، سور ۾ سختيون سر تي سڀ سهسايو،
گهر ٻر، مايون، ملڪيت ڏنئي پارت اڇي وسايو،

تن جي قربانين جي گاٿا سون مثل سڀاڳي!
ديش جي آزاديءَ جي تو مان ورن ڪريان ڪهاڻي!

www.drpathan.com Page # 23

(١٥)

سو سالن جي هارڻ ڌاڙيون گڏجي اچو جيئنتي،
ڦولي دل اڄ ڦولن وانگيان مڙن رت هسنتي،
مرم سو لهترا جو سمجهون ونيه ڪريان ٿو ونتي،
ملڪ جو هرڪو فرد سڪي ٽٽي آٽيون اهڙي ڪرنتي،

صبح سڪيو "گمنام" پو ٽيندو، ٽيندي رات سهاڻي!
منهنجي ڪين تون ياٺدجه آئي ديو لوڪ مان واڻي!

Gul Hayat Institute

سنڌ جو شانـدار اتهاسڪ ورثـو

سـنڌ ڪي اُلاجي ڇو ”سنڌل ماٿري“ (Sleeping hollow) ڪري سڏيو اٿـــن. سنڌ جو هڪ عـاليشان اتهاس آهي ۽ شاندار ورثـو. سنڌ جي سنسڪرتي شايد ڀارت ۾ پراڻي ۾ پراڻي آهي. موهن جو دڙو ۽ ڪاهوءَ جو دڙو ان جي ساک ڀرين ٿا. ”سنڌ“ تان ”هند“ کي نالو مليو. سنڌو درياءَ جي ڪنڌي لـي ويدن جو گيان رشين کـي اُرشاد ٿيو. سنڌ جو نـــالـو مهاڀارت ۾ به اچي ٿو. سنڌ جي راجا ڄئدرٿ ڪي ڪورون جي فوج ۾ اعليٰ پـد مليل هـو. اها ڳـالهه عالم آشڪار آهي.

مهاڀارت جي ادئوگ پرو ۾ سنڌ جي باري ۾ ٻي هڪ ڪٿا درج ٿيل آهي جا نهايت ئي دل اُٿـارينڌڙ ۽ ڀرپـورٽـا ڏيندڙ آهي. سنڌ جي هڪ راڻي ودلاديوي هئي. سندس پتيءَ کي ڪي دشمن يڌ ۾ شڪست ڏيئي قتل ڪري ويا. دستور موجب ودلاکي ستي ٿيڻو هو، پـر هن جي ڪـکہ ڀريل هئي اڪري هوءَ ستي نـه ٿي ۽ پيٽ ۾ ان بـار کي پـاليائين ۽ـاتيائين اِن آشا ۾ تہ هو ڄمندو، وڏو ٿيندو تہ پنهنجي پتا جي خونيءَ کان اوس بدلو چڪائيندو.

ودلاديويءَ وڏا ئي ڪشٽ ۽ ڪشالا ڪڍيا، ڪيس پتر سنتان ڄائو. بالڪ کي وهين جا وهيہ ويريـــن جي ڀوڄ کان ڀـري سلامتيءَ واري آستان ۾ سنڀاليائين. ڪڏهن وٽ ۾، ڪڏهن بـن ۾، ڪيس لڪائيندي رهـي. اڄ لنديو سيان

www.drpathan.com Page # 25

ڪاڻيءَ جي پٽ

وڏو ۽ ليمگر نيٺ ساماڻو ۽ ڪٽرن" جي وڏيا پرائي ويـر
جوڙو ٻڌيو.

ٻڌهن ودلا ديويءَ پنهنجي پٽر کي چيو ته جنهن ڏينهن
لاءِ مون هيترا ورهيه پٽي نهاريو سو ڏينهن اڄ اچي ويـو
آهي. تون جولن ٿيو آهين، هاڻ اٿي اڙائي ڪر، دشمن
کي دفع ڪري پنهنجو راڄ هٿ ڪر.

ماتا جا اهي وچن ٻڌي هو سوچ ۾ پئجي ويو.
وراڻيائين: "جيڪڏهن مان جنگ ۾ لڙندي الفاق سان
مري وڃان ته پوءِ تنهنجي سار سنڀال ڪير لهندو؟"

اهـو ٻڌندي ودلا ديويءَ کي ڪاوڙ ري وئي. چي
ناحق ويم جا سور سٺم، اجايو توکي ڄاڻم ٿي جند ڳارم،
ديش وڃائي، هيءَ اپجس جي جيئڻ گهاري ڪهڙي ڪم جي؟
سچي حيالي دونهون ڪيندو رهڻ کان ته بهتر آهي ته هڪ
گهڙيءَ جي باهه جي جٽي ڪيجي. هيئن ونڙت لنبي جيئڻ
کان پلڪ لاءِ جلوو ڏيکاري جان ڏيڻ صدبار سٺو. هي پترا
منهنجي گود گلاري نه ڪر ۽ وڏڙا جي واٽ نه ٻلاءِ. گهور
يـڌ جـي مئدان ۾ ويـريءَ تي وار ڪري، وجيه جو
نـاد وڄاءِ.

Gul Hayat Institute

مـاتـا جي اهڙي اُتساهه ڀري آديش تي هو جنـگ ۾
گهڙيو ۽ پنهنجي پراڪرم سان پتا جو وڃايل راڄ وري هٿ
ڪيائين.

فخر جي ڳالهه اسان لاءِ هيءَ آهي ته اهـا ڪٿا مـاتـا
ڪمتيءَ پانـڊو پٽرن کي ڪري ٻڌائي ان لاءِ ته هو به اٿي
لڙن ۽ پنهنجو وڃايل راڄ وري هٿ ڪن.

www.drpathan.com Page # 26

پراچين يگ کي ڇڏي وچين زماني ۾ اچجي ته ڏٺو ويندو ته سنڌ جون سرحدون الر ۾ ڪڏهن ملتان، قنڌار ۽ ڪشمير تائين ڦهليل هيون ۽ اوپر ۾ قنوج تائين.

سنڌ ڏاڍي لاءِ هندستان اندر داخل ٿيڻ لاءِ دروازو هئو ۽ سنڌين ٻاهرين حملن جو وقت به وقت مقابلو ڪيو. پراڻي زماني ۾ دارا ۽ سڪندر سان به سنڌ مقابلو ڪيو ۽ عربن سان به سنڌ ئي ٽڪر کاڌو.

انگريز جي هندستان ۾ واپاري ٿي آيا ۽ پوءِ نيٺ ۽ دولاب سان هن ديش جا حاڪم بڻيا، تن آخر ۾ ئي سنڌ ۾ پنهنجون نظرون وڌيون ۽ ١٨٤٣ ۾ سر چارلس نيپيئر سنڌ فتح ڪئي. هونءَ به انگريزن جي هندستان تي قبضي ڪرڻ جي سموري ڪهاڻي هڪ دوکي ۽ دولاب جي ڪهاڻي آهي، پر خاص طور تي سنڌ جنهن نموني هنن فتح ڪئي سو انگريزن جي اتهاس ۾ مٿن ڪارهن جو داغ ٿي رهندو. سنڌ جي ميرن ڪين افغانستان تي حملو ڪرڻ لاءِ فوج موڪلڻ لاءِ رستو ڏنو. اُنان هار کائي موٽيا ته پنهنجي شان بچائڻ لاءِ هنن سنڌ ورتي.

فاتح سپهه سالار، سر چارلس نيپيئر، پاڻ قبول ڪيو آهي ته مون سنڌ وٺڻ ۾ پاپ جو ڪم ڪيو آهي (I have sinned).

ڀارت جي آزاديءَ جي يڌ جي اتهاس ۾ پڻ سنڌ جيڪو يوگدان ڏنو آهي سو اسانجي اتهاس جو هڪ عاليشان ورق ٿي رهندو. ڀين پراڻتن جي پيٽ ۾ سنڌ ڪنهن به نڪته نظر کان پوئتي ڪانه پيئي، جيڪو سو آدم شماريءَ جي لحاظ کان سنڌ ٻين کان اڳري ئي رهي.

www.drpathan.com Page # 27

مھاتما گانڌي ۱۹۱٦ ۾ سنڌ جي دوري تان واپس موٽي
سنڌي جدنتا ۽ سنڌ جي سيوڪن لاءِ ٻمبئيءَ جي ھڪ اخبار
اوليس کي چيو تہ سنڌ ۾ مونکي زبردست راشٽر ڀاونا ڏسڻ
۾ آئي، خود ٻمبئيءَ کان بہ سرس.

۱۸۵۷ کان وٺي ۱۹۴۷ تائين جيڪي بہ آزاديءَ جا تحرڪ
ھليا آھن انھن مڙني ۾ سنڌ ۽ سنڌين شاندار ڀاڱو ورتو آھي.

ڪانگريس جي جھنڊي ھيٺ ھندستان آزاديءَ جي آندولن
۾ سنڌ ڇھہ وير ماتر ڀوميءَ جي مٿان نڇاور ڪيا جن شھادت
جو جام پي امر پد کي پراپت ڪيو. وير ٻوڪ ھيمون
ڪالاڻي جنھنکي ريلوي لائين سان ھٿ چراند ڪرڻ ڪارڻ
ڦاسيءَ جي سزا ملي؛ وير دتاتريہ ۽ ميگھراج للا جي ۱۹۳۰ ۾
ڪراچيءَ ۾ پوليس جي گولي بازيءَ ۾ شھيد ٿيا وير
خان بھادر اللھہ بخش سومرو، جنھن ٻي مھاڀاري يڌ ھندي
ھندستان کي زوريءَ جنگ ۾ گھيڙڻ خلاف آواز اٿاريو جنھن
ڪري گورنر کيس مکيہ منتريءَ جي پد تان ھٽائي ڇڏيو ۽
پوءِ مسلم ليگين کيس سندس قوميت جي ويچارن ڪارڻ
خون ڪيو؛ وير ھاساوام ٻمنائي جو فرقيپرستيءَ جو شڪار
ٿيو ۽ وير ھرچندراءِ وشنداس جو بيماريءَ جي بستري تان
آئي دھليءَ ڏانھن سئمن ڪميشن بائيڪاٽ جي نعراءِ لئي
اسيمبليءَ ۾ ووٽ ڏيڻ لاءِ ويو ۽ اتي مرليءَ جي سيڄا
تي ليٽيو.

سنڌ اعليٰ ليڊرن کي جنم ڏنو آھي. آچاريہ جيوترام
ڪرپلاڻيءَ ڪانگريس پريزيڊنٽ جو پد سڀنگاريو؛ شري
جئرامداس دولترام جنھنجي لاءِ مھاتما گانڌيءَ چيو تہ ھو
تہ سون جيان سچو آھي، سو سالن جا سال ڪانگريس

www.drpathan.com Page # 28

ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر هئو ۽ ڪو عرصو آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري ٿي رهيو. ديس جي آزاد ٿيڻ بعد هن گورنريءَ جو پد سنڀاليو ۽ پڻ مرڪزي سرڪار ۾ منتري ٿي رهيو. ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي پنهنجي سموري جيون ديش لاءِ ارپڻ ڪئي اٽري قدر جو پاڪستان ڪي گرهست جي زاڄين ۾ ڪين جڪڙيائين ۽ رئيس غلام محمد ڀرڳڙي ۽ ڪو عرصو آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري بڻيو ۽ خان بهادر الله بخش جتوئي آل انڊيا نئشنلسٽ مسلمانن جي ڪنوينشن جو پريزيڊنٽ مقرر ڪيو ويو ۽ جنهن قوميت جي صدقي پنهنجو سر ڏنو.

پارسي جاتيءَ ۾ مهان وئڪتيون ڏنيون: شري جمشيد نسروانجي مهتا جو قومي شڪتين جو وڏو سهارو هو ۽ شري رستم ڪي. سڌوا جو سرگرم سوتنترتا سنگرامي هو ۽ جو آزاد ڀارت ۾ هند سرڪار ۾ گرهه ويڀاڳ جو راڄيه منتري مقرر ڪيو ويو.

سنڌ قوميت جو پرچار ڪندڙ اعليٰ اخبارون ۽ اخبار-نويس پيدا ڪيا ۽ ٻراٽي زماني ۾ سادو هيرانند ۽ شري جيٺمل پرسرام جهڙا چمتڪاري ۽ نڀر سمپادڪ ٿي ويا. سنڌ جي ''هندو'' (هاڻ ''هندستان'') اخبار جو لاثاني رڪارڊ آهي جنهن جي ١٩٢١ جي هلچل ۾ اٺ سمپادڪ جيل ۾ موڪليا ۽ ١٩٣٣-٣٢ ۾ ضبطين پٺيان ضبطن باوجود اخبار نڪرندي رهي ۽ قوميت جي جوت جڳندي رهي.

سنڌ ڏولارام ميگهراج ٻالاڻي، ڪشنچند ٻيرانداس ڪنتري (بيوس)، هوندراج ليلارام (دکايل)، پروفيسر رام پنجواڻي، شريمتي سرسوتي ديوي، جهڙا ڪوي ۽ گائڪ پيدا ڪيا

www.drpathan.com Page # 29

جن پنهنجن رچنائن ۽ سنگيت سان ديش پريم جي جوالا ڪري پئي جڳايو.

هن صف ۾ هڪ أنوکو ڪوي، گائڪ ۽ پرچارڪ هو پروفيسر هاساڻند جو هڪ انوکي هستي هو. هنجي بوليءَ ۾ پنهنجو يگانو لطف هو ۽ هنجو ثاني شايد مشڪل پيدا ٿئي.

١٨٥٧ جي سوتنترتا سنگرام ۾ سنڌ ۾ ڀرووڙتو شڪارپور، سکر ۽ حيدرآباد ۾ سپاهه بلوي ۾ شامل ٿيو ۽ عام جنتا سندن همراهي ڪئي. ١٨٥٧ واري بلوي جي دٻجي وڃڻ کانپوءِ جا نئين جاڳرتا جي لهر آئي تنهن جو پڙاڏو سنڌ ۾ به آئيو. سنڌ ۾ به قومي سڀائون ستاپن ٿيون ۽ رشي ديارام گدومل ۽ ساڌو هيرانند جهڙا اعلي قومي رهبر پيدا ٿيا. ١٨٨٥ واري پهرئين ڪانگريس اجلاس ۾ سنڌ مان ٻه ڊيليگيٽ شريڪ ٿيا - ڏيارام جيٺمل ۽ اُڌارام مولچند.

١٩١٣ ۾ ڪانگريس جو اجلاس ڪراچيءَ ۾ ٿيو. ١٩١٤ ۾ سلڪ جي رومالن جي منصوبي ۾ عبيد الله سنڌي شريڪ ٿيو هو ۽ شيخ عبدالمجيد به ان سلسلي ۾ جيل اماڻيو ويو. آچاريه ڪرپالاڻي جو پيڻاءُ ڏيڻو شيخ جلاوطن ڪيو ويو. عبيد الله ڪابل وڃي راجا مهيندر پرتاپ جي مهنداريءَ هيٺ آزاد هند حڪومت برپا ڪئي هئي جنهن ۾ هو خود گرهه منتري بڻيو ۽ وزير اعظم هئو گدر پارٽيءَ جو برڪت الله. عبيد الله اصل هڪ پنجابي سک هو. سوامي گووندانند ڪوماگاٽا مارو جهاز واري منصوبي ۾ شامل هو ۽ جيل موڪليو ويو. انقلابين لاءِ سنڌ هڪ پناهه ۽ سلامتيءَ جو اڏو بڻجي پيو ۽ ڪيترائي انقلابي حيدرآباد ۾ اچي پاڻ کي لڪائي رکندا هئا.

www.drpathan.com Page # 30

هوم رول هلچل ۾ سنڌ ۾ جتي ڪٿي ڊاڪٽر اينـي بيسنٽ لوڙهي لوڪمانيه تلڪ جـي هوم رول ليگ جون شاخون ٻڌايا ڪيون ويئون. ٻهرين مها ڀاڙي لڙائيءَ کان پوءِ رولٽ آڪٽ خلاف اٿرڪ ۾ شـري چيتمل پرسرام، شري هري رام ماڙيوالا ۽ شري درگداس آڏواڻي ليڊرگ ڏالهن موڪليا ويا جو هنن رولٽ آڪٽ خلاف چو ليڙيون ڇپايون ۽ سرڪار جي ارگهڙ ڪئي. ١٩٢٠-١٩٢١ واري اسهڪار ۽ خلافت هلچل ۾ ٻه، سنڌ اڳري رهي. سنڌ مان جيترا ماڻهـو جيل ۾ ويا اوترا سڄي ٻمبئي پرانت مان ڪونه ويا. اٽڪل ٢٠٠ سنڌي سولنترتا سنگرامي جيل اماڻيا ويـا ۽ سڄي ديس مـــان اٽڪل ٢٥٠٠ مسلمان جن خلافـــت لڏرڪ جي سلسلي ۾ هجرت ڪئي تن ۾ گهڻي ۾ گهڻا سنڌي هوا. ڪائونسل ٻهشڪار هلچل ۾ سنڌ جـو نمبر ٻهريون رهيو. گهڻ ۾ گهڻ ووٽ سنڌ ۾ داخـل ٿيا. ڪيترن سرڪاري نوڪرن سرڪاري نوڪريون ڇڏيون.

١٩٣٠ جي لوڻ جي ستياگرهه ۾ سنڌ مـان اٽڪل ٦٠٠ ڄڻا جيل ۾ ويا. پنجن سنڌين جو هڪ جٿو سي. ٽي. وليچا جي اڳوانيءَ هيٺ ڊانڊي مارچ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ روانـــو ٿيو ۽ اهو مهاتما گانڌيءَ جي آديش هيٺ سنڌ ۾ موٽي آيو ۽ اتي اچي هنن ستياگرهه ۾ ڀاڱو ورتو. ليڪن جيڪا ٽولي مهاتما سان گڏ روانـي ٿي هئي تنهن ۾ هڪ سنڌي شري آنند هنگوراڻي به هو.

ڌارسانا ستياگرهه ۾ ٻه سنڌ جو هڪ جـٿو شري هريرام ماڙيوالا ۽ شري شيوڪ ڀوڄراج جي سرپرستيءَ هيٺ شريڪ ٿيو.

١٩٣٢ جي سول نافرماني لڏرڪ ۾ اٽڪل ١٢٠٠ سنڌي

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 31

سپاهي جيلن ڏانهن ويا ۽ ڪيترن جون ملڪيتون ضبط ڪيون ويون.

۱۹۴۲ جي ”ڀارت ڇڏي وڃو“ جي هلچل ۾ ڀرپور سنڌ ڀاڱو ملهايو. سنڌ ۾ هن زبردست ۽ ساڙ ڀاڙ جون ڪارروايون ڪامياٻيءَ سان ڪيون ويون. ۲۶۰۰ ماڻهوءَ هن هلچل ۾ سنڌ مان جيل ڏانهن ويا.

پارلياميٽري پروگرام ۾ به سنڌ پوئتي نه رهي ۽ ديش جي ورهاڱي کان اڳ وارين چونڊن ۾ ڪانگريس سموريون ۲۲ جون ۲۲ جنرل (غير مسلم) جڳهيون کٽيون.

سنڌ گهٽ ۾ گهٽ ٻه ڪٽنب ٺهرو خاندان جهڙا پيدا ڪيا جن جا ڪيترا سارا ڀاتي سوتنترتا سنگرام ۾ شريڪ ٿيا. ساهتيءَ ۾ شري سچانند ڦيرومل ٿاواڻي ڪٽنب — شري سچانند پاڻ جيل ۾، سندس ٽي پٽ استرين سميت جيل ۾ ۽ سندس هڪ ڀرٽيل ڏيءُ جيل ۾. ٻيو هو آچاريه گدواڻيءَ جو ڪٽنب. آچاريه آسودومل خود جيل ۾، سندس ڀاءُ عالم جيل ۾، سندس زال گنگا جيل ۾، سندس ڀيڻ پاروتي جيل ۾.

سنڌي ديش ڀڳتن سنڌ کان ٻاهر به وڃي پنهنجو ۽ سنڌ جو نالو روشن ڪيو. آچاريه جيوترام ڪرپالاڻي بهار ۾، آچاريه آسودومل گدواڻي گجرات ۾، پروفيسر نارايڻداس ملڪاڻي دهليءَ ۾، پروفيسر اُڌارام آسراڻي اُتر پرديش ۾، شريمتي ديوي ٻين دلال بمبئيءَ ۾، شري دولترام منگتاڻي بلوچستان ۾ آزاديءَ جي لڙاين ۾ ڀاڱو ورتو ۽ جيلن ۾ داخل ٿيا.

جهڙيءَ طرح سنڌ جا ڪي پرسڌ نيتاگڻ ٻين پرانتن ۾ وڃي آزاديءَ جي ڄنڊ جا نياڙا سنڌ ڪ ٻڌيا تهڙي دستور سنڌ ۾ ٻين پرانتن منجهان آيل ۽ سنڌ ۾ رهي نڪي

www.drpathan.com Page # 32

ويندل لوڪن مان ڪيترا اڪري ٻروار ٿيا جن سنڌ اندر آزاديءَ جي آلدولن ۾ ۽ سنڌ جي ساروجنڪ جيون ۾ ساراهه جوڳو ڀوڳدان ڏنو. انهن ۾ ڪي مکيه هستيون هيون سوامي ڪرشنانند مهاراج، جنهن ورهاڱي بعد هماچل پرديش وسايو ۽ اتي وڏان سيا جو ميمبر چونڊيو ويو، شري لعلجي مهروترا جو ڪراچيءَ جو ميئر ٿيو ۽ جو هتي هندستان ۾ اچڻ کانپوءِ ڪيترن ئي ديسن ۾ اسانجو راجدوت ڪري موڪليو ويو؛ شري روچي گدانڙا جو هتي اچڻ بعد ٻمبئيءَ جو ميئر چونڊيو ويو؛ شري هيرالعل گدانڙا جو اڳ سنڌ ۾ ڪراچي جو ٻيهي ميئر چونڊيو ويو هو؛ ڊاڪٽر پوپٽ لعل پوپٽڪر جو ڪانگريس ٽڪيٽ تي سنڌ اسيمبليءَ لاءِ چونڊيو ويو ۽ جنهنجو سپتر هتي مهاراشٽر ۾ منتري پد تي رهيو؛ شري نارائڻداس انندجي ٻيچر، ڪراچيءَ جو پرسڌ مزدور ليڊر جو به سنڌ اسيمبليءَ لاءِ چونڊيو ويو؛ شري هري داس لعلجي جو ڪراچيءَ جي پرسڌ واپاري سنستا بائيرس ۽ شپرس چيمبر جو چيئرمن رهيو؛ شري مولچي وشرام نرسي، شري مني لعل وياس، شري ڀڳوانداس، شري لعلچند ٻاناچند شاهه، شري ٻال مڪند ڪدا وغيره.

سنڌ جيئن جو مسلم گهڻائيءَ وارو پرانت هئڻ ڪري ٻين پرانتن جيان سنڌ ۾ به مسلمانن وڏي تعداد ۾ آزاديءَ جي يڌ ۾ ڀاڱو ڪونه ورتو، اُن هوندي به سنڌ ڪيترائي مسلم سوتنتر سنگرامي ڏنا. ۱۹۲۱ واري اسهڪار ۽ خلافت هلچل ۾ سنڌ مان مسلمانن جو وڏو جٿو هجرت ۾ شريڪ ٿيو. ۱۹۳۰، ۱۹۳۲ ۽ ۱۹۴۲ جي لڙڪن ۾ به ڪيترائي مسلم ستيڳرهي جيل ۾ ويا. خان بهادر الله بخش سومري پنهنجن خطابن جو تياڳ ڪيو جنهنڪري مکيه وزيريءَ جي پد تان

..

www.drpathan.com Page # 33

ھٽايو ويو ۽ پوءِ شھيد ٿيو. مولوي "محمد صادق، برڪت علي
آزاد، علي مڪراڻي، محمد امين کوسو، مولوي عبدالڪريم
چشتي، مولوي محمد معاذ ڪي ٻيا مکيه مسلم سنگرامي ھئا.
محمد امين کوسو اڪيلو مسلم اڳوان ھو جو ڪانگريس ٽڪيٽ
تي اسيمبليءَ لاءِ چونڊيو ويو ھو. پنجاب مان آيل ھڪ
مسلم اڳوا محمد خان به سرگرم ڪانگريس سيوڪ ٿي رھيو.

سنڌ جي استرين به آزاديءَ جي يڌ ۾ بخوبي پارٽ ملھايو.
شراب ۽ ولايتي ڪپڙي جي دڪانن تي پڪيٽنگ ڪرڻ ۾
وڏو حصو استرين جو ھوندو ھئو. ڀيڻ جيٺي سپاھيملاڻي
سنڌ اسيمبليءَ ۾ ڊپٽي سپيڪر جي عھدي لاءِ چونڊي وئي
۽ ھندستان ۾ اچڻ بعد ھوءَ ھتي به بمبئي ودان پرشد جي
ڊپٽي چيئرمن چونڊي وئي. شڪارپور جي شريمتي گنگاديوي
پھرين استري ھئي جا سنڌ ۾ گرفتار ڪئي وئي، شايد
ھندستان ۾ به ھوءَ پھرين ھئي. ڀيڻ اڇمي ديوي ٻي ھڪ
بھادر شڪارپوري ڀيڻ ھئي جنھنکي ١٩٣٢ جي سول نافرماني
تحرڪ ۾ گھڻي ۾ گھڻي سزا، اڍائي سال، ملي. ڪورٽ مان
نڪرڻ بعد ھن ٻيا ڪرڻ لاءِ لاثاني ھمت سان چيو ته
اڍائي مدت سزا ملي آھي. ٻيون مکيه ڀينر جن جدا جدا
تحرڪن ۾ ڀاڱو ورتو تن ۾ ھيون ڀيڻ پارپتي گدواڻي،
ڪڪي ڀيڻ لعلواڻي، گومي ڪرپالاڻي، گنگا ڀيڻ گدواڻي،
ڪستور ڀيڻ، ڪملا ھيراننڊ، ديوي ٻائي ھاسومل، موھني
لعلچند وغيرھ.

ڪي ٻيا نالا به جي نظرانداز ڪري نه ٿا سگھجن سي
آھن شري پرسرام وشنسنگھ ٽھلراماڻي جو سالن جا سال سنڌ
پرانتڪ ڪانگريس ڪاميٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري ٿي رھيو

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 34

۽ ڪو عرصو اُهو پرڌان پڻ ۽ سيڪريٽري آهن؛ پروفيسر گهنشيام شوداساڻي جو سنڌ اسيمبليءَ ۾ ڪانگريس پارٽيءَ جو اڳوان ٿي رهيو؛ شري ايسرداس ورنديل، جو انڊين مرچنٽس ائسوسيئيشن جو پرمک هو ۽ اسيمبليءَ ۾ ڪانگريس پارٽيءَ جو "وپ" هو؛ شري سي. ٽي. وليچا ۽ شري ديوندرام وشنداس جي سالن جا سال سنڌ پرانتڪ ڪانگريس ڪاميٽيءَ جا وائيس پريزيڊنٽ ٿي رهيا؛ شري سيرومل وشنداس جو سنڌ اسيمبليءَ جو سپيڪر ٿي رهيو؛ ۽ آخر ۾ شري سکديو اُڌوداس، پارواڻي ڪٽنب جو هڪ برجستو الڳ، جنهن ڪٽنب شهيد هرچندراءِ وشنداس ڏنو. سکديو هند اسيمبليءَ لي ۾ چونڊيو ويو ۽ جيئن جو هو ديس جي ورهاڱي بعد ۾ سنڌ ۾ رهيو ته اُتي جي جوڙجڪي اسيمبليءَ جو به ميمبر هو. سندس ساروجنڪ جيون جي مکيه ڏين هئي ١٩٣٠ جي ستياگرهه ۾ فارين ڪلاٿ بائيڪاٽ ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري پڻ سنڀاليائين. هو دوکيباز ولايتي ڪپڙي جي واپارين لاءِ ڄڻ ڪال هو. ڪين آفيس ۾ گهرائي مٿن ڪيس هلائي وڏا ڏنڊ وجهندو هو جي هو ماٺ ڪري ڀري ڏيندا هئا. ڪراچيءَ جي انگريزن جي چارتي "ڊيلي گزيٽ" اخبار هڪ دفعو لکيو ته شري سکديو ڄڻ هڪ ٿاڻي سرڪار هلائي رهيو آهي.

استرين ۽ شاگردن سان گڏوگڏ پارن به ڀاڱ موکيو. سوين پيٽرون ولايتي ڪپڙي ۽ شراب جي دڪانن تي پڪيٽنگ لاءِ اڪري بيٺون، هزارين شاگرد سرگسن ۾ ڀرو وٺندا هئا ۽ سرڪاري جاين تي قومي جهنڊو جهولائيندي پنهنجا هٿ ڀڳائيندا هئا مگر جهنڊي جو شان بلند رکندا هئا. ڪيترن نوجوانن اُٽن تي ڦٽڪا سٺا، ۽ ڦٽڪا لڳندي انقلاب زندهه باد جا

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 35

اعرا هڙتالدا هـــوا. ٻاڻدر سپاهين نـــه پوليس لوڙڻن ولائتي ڪپڙي جي واپارين جي اڪ ۾ دم آڻي ڇڏيو.

جن سنڌي شاگردن آزاديءَ جي ڀڄ ۾ شاگردن جي اڳواڻي ڪئي، انـن ۾ مکيه هئا ڊاڪٽر ليلارام ڦيرواڻي، شري حشو ڪيولراماڻي، شري صوڀو گيانچنداڻي، شري آنند امبواڻي، شري پـــرچو وديارٿي، شري ڪــڪو آسراڻي، شري ڀڳوان شهاڻي، شري اُڌو رپلواڻي، شري هيرو جگتياڻي، شري پرت نـــو پراڻي، شري اُڌو رائسنگهاڻي، شري سخاوت چونواڻي، شري ديـــو لـــالاڻي، وغيره.. شري آسانند ماميتورا سنڌ جو پهريون شاگرد هو جنهن اسهڪار هلچل ۾ اسڪول ڇڏيـــو. شري مٺو شهاڻي شايد لمبي ۾ لمبو عرصو جيل ۾ رهيو. شري پهلاجراءِ راجپال ۽ شري گوپالداس جمعيتراءِ جي رهبريءَ هيٺ ڪانگريس سيوا دل جي جوانن به جانبازيءَ جا ڪارنا ڪيا.

سنڌين ليتاجي سڀاش چندر بوس کي پڻ سنڌس آزاد هند فوج جي ڪڙي ڪرڻ ۾ ڌن جي لوڙي ماڻهن جي مدد ڪئي. ڏور ديسن ۾ رهندڙ سنڌين دل کولي ليتاجيءَ کـي ناڻو ڏنو ۽ ڪيترا سنڌي جوان فـــوج ۾ ڀرتي ٿيا. هـن سلسلي ۾ انڊونيشيا ۾ رهندڙ هڪ بـزرگ سنڌي واپـــاري شري ٽيڪومل واڌومل پرڄواڻيءَ جو نالو قابل ذڪر آهي.

ٿوري ۾ چئجي نه هر تحرڪ ۾، هر ڌس ۾ ۽ هر پروگرام ۾ سنڌ عاليشان رول ادا ڪيو جنهن لاءِ اسين ۽ اسانجا پويان هميشه طرح فخر وٺي سگهون ٿا.

سنڌين جي آخرين قربانيءَ اها رهي جـو آزاديءَ سان گڏو گڏ جو ڪم نصيبا ديس جو ورهاڱو ٿيو لمهنجي نتيجي

www.drpathan.com Page # 36

ڪارڻ ڪين پنهنجا گهر ڇڏي، ڀڄندا ڊوڙي، محل ماڙيون، زمينون ۽ ملڪيتون ڇڏي هتي هندستان ۾ اچڻو پيو ۽ اڻ جاڻ جڳهين ۽ شهرن ۾ رهي، اڻ سڃاتل ۽ غير واقف ماڻهن جي وچ ۾ پنهنجي پنرواس لاءِ پرو هيو ڪرڻو پيو. سنڌين پنرواس انڪري ڏهائين مشڪل بڻجي پيو جو پنجاب ۽ بنگال جو اڌ ته هندستان سان رهيو، مگر سنڌ سموري ئي پاڪستان کي ملي.

انهن مشڪلاتن باوجود سنڌين پنهنجي همت، محنت ۽ پرشارٿ سان نه فقط پاڻ کي هتي وسايو مگر ديس جي وڪاس جي ڪم ۾ به سنڌين ٻين گڏان سارا جوڳو رهيو آهي، جنهن لاءِ ڪين سيپٺي داد ڏين ٿا. سنڌين جي غير سرڪاري سانسڪرتڪ ايلچيءَ، پروفيسر رام پنجواڻيءَ جي شبدن ۾، اسين هتي شرنارٿي ٿي آياسون، پرشارٿي بڻي پاڻ کي وسايوسون ۽ هاڻ پرمارٿي بڻي پنهنجي ڪمايل پونجيءَ مان پراپڪار جا ڪارج پڻ ڪري رهيا آهيون. اسين اسانجي قرباني، ڪشت ڪشالا ڏهائين وڏيڪ ملهائتا ۽ وڏيڪ جلويدار بڻجي پيا آهن.

اسانجي لاءِ فخر جي ڳالهه آهي ته اسانجن ٻن مهان سنڌي هستين جي عزت ۾ هند سرڪار يادگار ٽڪليون ڪڍيون آهن — سادو واسواڻي، شري ڄيرامداس ۽ هيمون ڪالاڻي.

سادو واسواڻي قومي ليڊر هئڻ سان گڏوگڏ سنڌ جو شرومڻي سنت ۽ ڌرم گرو ٿي گذريو آهي؛ شري ڄيرامداس دولترام اعليٰ ترين ديش ڀڳت ۽ سنڌ هند جو تسليم ٿيل پرسڌ راجنيتي ليڊر هو ۽ شهيد هيمون ڪالاڻيءَ کي ته سنڌي قرب ۽ شرڌا وچان سنڌ جو ڀڳت سنگهه ڪري ياد ڪندا آهن.

www.drpathan.com Page # 37

آزاديءَ جي پهرين لڙائي -

١٨٥٧ وارو بلوو

انگريز هندستان ۾ واپار ڪرڻ جي سانگي ١٧ صديءَ ۾ آيا. اهو وقت هو جڏهن مرهٽا سردارن، راجپوت راجائن، سک گرن ۽ دکن ۾ سلطانن جي مقابلي ڪارڻ مغل سلطنت ٽٽي پيئي هئي ۽ ملڪ اندر ٽڪر ٽڪر تي علحدا ۽ خود مختيار راجيه ستاپن ٿي چڪا هوا. انهن راجائن جون هڪ ٻئي سان جنگيون لڳيون رهنديون هيون. انگريزن جيڪو انگريزي لشڪر پنهنجي واپار جي ڪوٺين جي بچاءِ لاءِ کڙو ڪيو هئو، تنهن جي مدد سان هنن ديش اندر راجنيتڪ طاقت حاصل ڪرڻ جو يتن ڪيو. هو ڪڏهن هڪ راجيه کي ڪڏهن ٻئي راجيه کي سندس دشمن جي خلاف مدد ڪندا هئا ۽ ائين هنن ديش اندر حاڪمي حاصل ڪئي. ڪي پنهنجي فوجي طاقت سان ۽ ڪي وري فريب ۽ دولاب سان هنن جدا جدا راجين کي هيٺ ڪري آخر ساري ملڪ مٿان ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي بادشاهي ستاپن ڪئي.

Gul Hayat Institute

هڪ اتهاسڪار جو گفتو آهي ته آزاديءَ لاءِ يڌ ان سمي ئي شروع ٿيندي آهي جڏهن ڪو ديس پنهنجي آزادي کوهي ويهندو آهي. ڀارت ۾ به انگريزي راجيه کي هٽائڻ لاءِ وقت بوقت جدا جدا هنڌن تي شروعات کان ئي ڪوششون

www.drpathan.com Page # 38

ورليون ويون جن ۾ ڪيترن وڏـــر پرشن ۽ استريـن جلـوو ڏيکاريو. انهن جوڌن جـــون آکاڻيون سـدائين ديش جي نونهالن لاءِ اُتساهه ۽ پريرڻا جو سرچشمو ٿي رهنديون.

۾ شروعاتي آندولن درج ڪرڻ ۾ـوڳيه آهن. پهريون "سنياسن جو بلوو" نالي سان مشهور آهي جو ١٧٦٣ ڌاري شروع ٿيو. گر ۽ گوسائين، شري شنڪر آچاريه جا پوئلڳ، ٤٠ ورهيه سالدهه انگريزي راڄ کي اُکوڙڻ لاءِ جاکوڙ ڪندا رهيا. اهو تحرڪ جيان ليان بنگال ۽ بهار جي راڄين تائين محدود رهيو.

ٻيو تحرڪ مسلمانن شروع ڪيو جو "فقيرن جو تحرڪ" جي نالي سان مشهور آهي. ان کي ولي اللهه تحرڪ به ڪوٺيندا آهن. جيتوڻيڪ مکيه طور اهو تحرڪ مسلمانن جو هو پر ڪي هندو به ان ۾ شريڪ هئا. انهن جو اڳوان هو سيد احمد شاهه. اهو تحرڪ برابر ١٨٥٩ تائين هلندو رهيو. ١٧٧٦ ڌاري هڪ مجنوشاهه ان تحرڪ جو مهندار ٿيو ۽ هن بنگال ۾ انگريزن خلاف بغاوت مچايو. گـوڙن جا ماڻهـو ڪين اڇهو به ڏيـــڻ لڳا ۽ انـــاج به پهچائڻ لڳا. سندس فرزند چراغ علي شاهه ١٧٨٨-٩٠ ۾ انگريزن سان چڪري ڪاڏي جنهن ۾ ديوي چوڌراڻي ۽ ڀاون پاٺڪ پڻ ساٿس همراهي ڪئي. ١٧٦٣ ۾ ڪريم شاهه لوڪن کي پاڪيزگيءَ جي راهه وٺڻ جو اعلان ڪيو ۽ انگريزي راڄ کي ٽڙي ڪيڻ جو تحرڪ هلايو. ١٨٣٦ کان فرائيضي جي تحريڪ دادو ميان هلائي. هو انگريزي ڪوٺن کي بهشڪار ڪري پنهنجو پـاڻ ۾ امالت ڪرائڻ لڳا ۽ انگريزن کي پيلون نه ڏيڻ جـي هلچل هلاياتون. ٻوءِ وري ولـي علي شاهه جي پوئلڳن دهليءَ ۾ سيد احمد شاهه

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 39

جي رهبريءَ هيٺ لوڪن کي طريقہ محمديءَ جي زندگي ڏانهن جي صلاح ڏني. سندس مريدن ميرنثار علي، ولايت علي ۽ عنايت علي بنگال ۾ انگريزن خلاف آندولن هلائڻ ۽ مجاهد تيار ڪيا.

هي تحريڪون عام جنتا ۾ وڇڙي لڳيون. انگريز سرڪار کي ڍلون نہ ڏيڻ، سرڪاري ڪورٽن جو بهشڪار ڪرڻ ۽ جهڳڙا جهٽا خانگي طور امانت رستي فيصل ڪرائڻ اهي انهن تحريڪن جا جدا جدا اسم هئا.

انهن تحريڪن جي سلسلي ۾ ١٧ جنوري ١٨٢٦ کي هڪ وڏو اهم واقعو ٿيو جو گواليار مان ٦٠٠ مسلمانن جو جٿو ٽوڪ ۽ اجمير مان ٿيندو سنڌ ڏانهن نہ پهتو. هتان حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ هنن کي پنهنجي ازادي ڪان واقف ڪيو تہ اسين فرنگين جي حڪومت کي ختم ڪرڻ لاءِ نڪتا آهيون. سندن اڳوان هئو سيد احمد. هو انهن کان لنگهي ڪوئيٽا ۾ پهتا ۽ ان کان اهو هجرتي جٿو قنڌار، غزني ۽ ڪابل مان ٿي ٢٠ نومبر ١٨٢٦ تي پشاور ۾ پهتو.

راجستان ۾ وري ڪوي راج جانڪيداس ۽ مها ڪوي سورج مصر آزاديءَ جي جوت جڳائي ۽ پنهنجي دل اٿاريندڙ ڪوتائن سان لوڪن ۾ ديش پگتيءَ جون ڀاونائون ڦوڪينديون رهيا ۽ انهن هنن جنتا کي جاڳرت ڪيو.

انگريزي راڄ کي ختم ڪرڻ لاءِ پهرئين وڏي پيماني تي ڪوشش ١٨٥٧ ۾ ٿي جڏهن انگريز فوجي بلوو ڪري ڪوٺيندا آهن پر سچ پچ اها ڀارت جي سوتنترتا لاءِ پهرين سنگرام هئي. انگريزن جي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ۾

www.drpathan.com Page # 40

جيڪو هندي لشڪر هو تنهن بغاوت ڪئي ۽ ديش ۾ ان وقت جي راڄائون ۽ نواب انگريزن جي تابع ۾ آيل هوا تن مان به ڪيترائي ان بلوي ۾ شامل ٿيا. ان بلوي جا مکيه باني هوا نانا صاحب، لڪشمي بائي جهانسيءَ جي راڻي ۽ تانتيا ٽوپي.

انگريز پارسي لشڪر سان پيدي ورتاءُ هليا، انگريزي سولجرن جي ڀيٽ ۾ پارسي فوجن کي پگهارون گهٽ، عهدو گهٽ، ۽ ساڳئي ور ور انعام شڪني ٿي ڪئي ويئي، جنهن ڪري پارسي لشڪر دل کان ته انگريزن سان ناراض هئو. جڏهن ١٨٤٤ ۾ انگريزن ٣٤ رجيمينٽ سنڌ ڏانهن موڪلڻي ڪئي ته فيروزپور ۾ ئي هندن اڳتي وڌڻ کان انڪار ڪيو. ساڳي طرح ستين بنگالي گهوڙيوار دستي آنا ڪاني ڪئي. هوڏانهن ٦٤ رجيمينٽ به جواب ڏنو. اُن جو ڪارڻ هي هو جو انگريز پارسي فوجن کي سپيشل پتي ڏيڻ جو واعدو ڪري پوءِ ڦري ويا. ڪمانڊر - ان - چيف کين سپيشل پتي ڏيڻ جو انجام ڪيو هو مگر جڏهن لشڪر شڪارپور ۾ پهتو تڏهن کين پگهار سان گڏ اهو سپيشل پتو ڪو نه ڏنو ويو. ان تي لشڪر پگهار وٺڻ کان انڪار ڪيو. انگريزي آفيسرن چالاڪي ڪري کين سکر ۾ آندو جتي انگريزي فوج هئي، جنهن جي معرفت هندن کين بي هٿيار ڪيو ۽ سزائون ڏنيون. اهڙن واقعن ڪري پارسي لشڪر سمجهي ويو هئو ته اَنگريز دغاباز آهن ۽ سندن زبان تي ڪو ڀروسو ڪو نهي.

(٢)

انگريزن هڪ چالاڪيءَ جو مددي دستور شروع ڪيو هو جنهن موجب نوابن ۽ راڄائن سان دوستانا سنڌ جو ٽيندا هوا جنهن جو ظاهري ڏيکاريل مقصد هو هڪ ٻئي کي دکيءَ

www.drpathan.com Page # 41

ويل مدد ڪرڻ. اهي عهدناما ”هڪ جهڙائي“ جي پيدا ڪئي
ڪيا ويا يعني خود مختيار حاڪمن جي وچ ۾. پر جيئن ئي
انگريز پاڙ ڪي وڌيڪ مضبوط سمجهڻ لڳا، تيئن انهن راڄائن
سان ٿيل دستن موافق ورتاءُ ڪرڻ لڳا ۽ آزارڻ پڻ لڳا. نئون سبب
اِهي وڃي پيهتي جو جيڪڏهن ڪنهن راجا کي پٽ نه
ٿيندو هو ته چالو دستور موجب ڪيس گود ۾ پٽ وٺڻ جي
اجازت ڏيڻ کان انگريز انڪار ڪرڻ لڳا ۽ انهن راجين کي
پنهنجي راڄ سان ملائي ڇڏيائون. اهڙي مصيبت
ستاري جي ڇترپتي اپا صاحب، نانا صاحب ۽ جهانسيءَ جي
راڻي لڪشمي بائيءَ مٿان به اچي آئي. نانا صاحب ايسٽ
انڊيا ڪمپنيءَ جي گورنر جنرل وٽ ڇڙهي ويو ۽ آخر ۾
لنڊن ۾ راڻي وڪٽوريا ۽ وزرات وٽ به ڪاهي ويو ۽
پاڻ سان گڏ پنهنجي دوست عظيم الله کي پنهنجو ساٿي
يا عيوضي ڪري وٺي ويو پر ڪجهه ڪونه وريو. انهن
سان گڏ پيشوا جو عيوضي رنگوباجي راءِ به ويو پر ڪين ڪو
داد ڪونه مليو. اِهي ٽنهي صلاح مصلحت ڪئي ته ڪيئن
هن انگريزن جي ظلمي راڄ کي هندستان مان هٽائجي.

۱۸۵۷ واري سوسنتترتا سنگرام جو سمورو سنئار پوروڪ
ورتالت نه هتي ڏيئي نه سگهبو. ليڪن آزاديءَ جو جيڪو
اعلان ڪيو ٿيو تنهن ۾ مغل شهنشاهه بهادر شاهه صاف لکيو:
”هندستان جا لوڪ هندو توڙي مسلمان دغاباز ۽ فريبي
انگريزي راڄ جي ظلم ۽ ڏاڍ هيٺ برباد ٿي رهيا آهن.“

نانا صاحب ۲۸ اپريل ۱۸۵۷ تي فرانس جي شهنشاهه
ڏانهن هڪ خط لکيو جنهن ۾ هن چيو: ”انگريز سرڪار
دهليءَ جي مغل شهنشاهه، دکن جي راڄائن ۽ سند جي

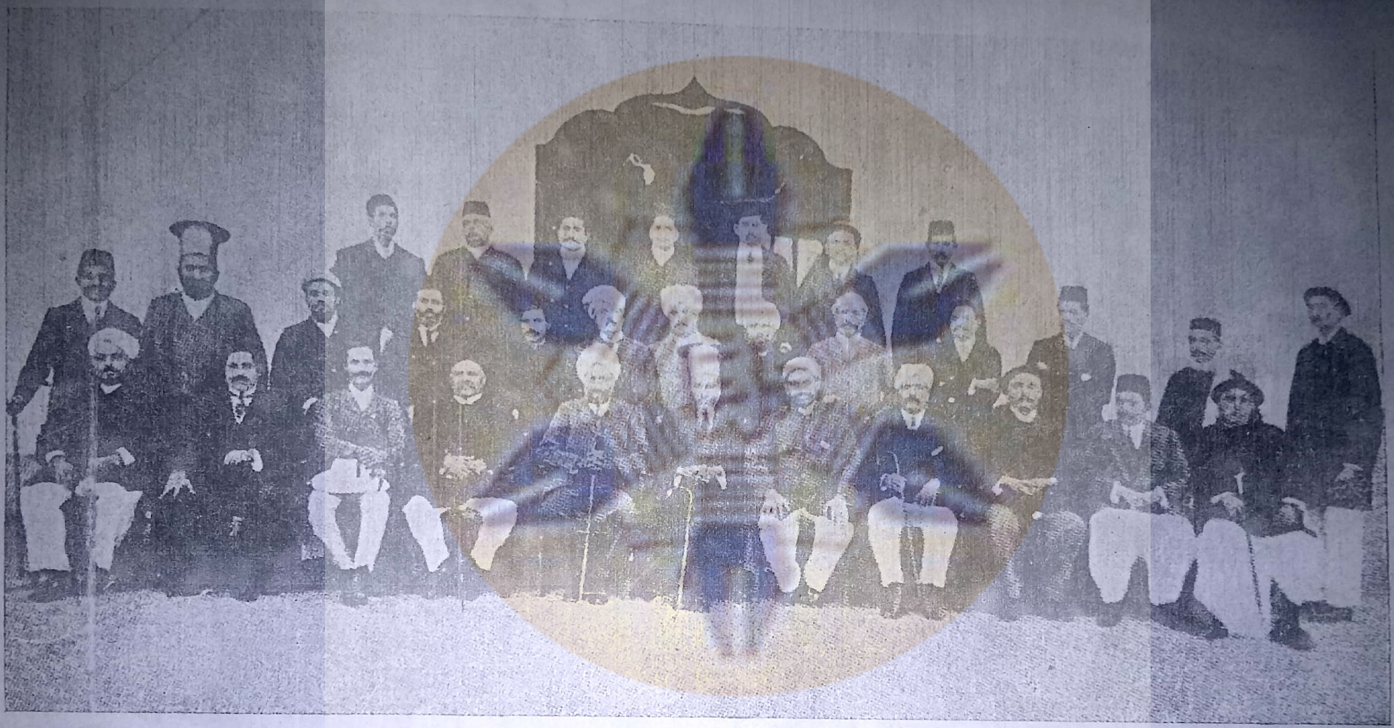

١٩١٣ع ڪانگريس اجلاس ڪراچيءَ ۾ - آجيان ڪاميٽي

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 43

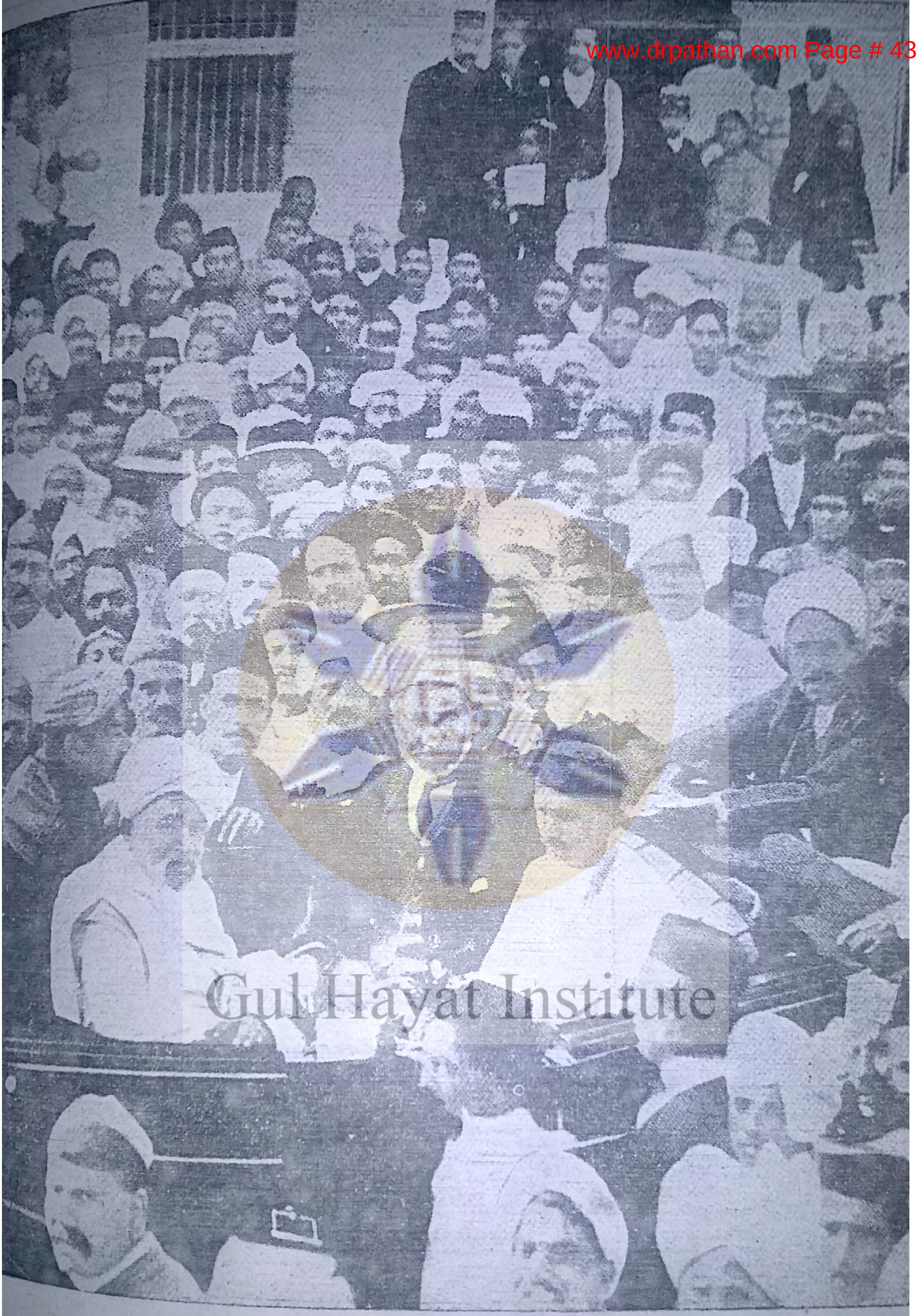

Gul Hayat Institute

گانڌيجي ڪراچيءَ ۾ ١٩١٦ واري دوري تي

www.drpathan.com Page # 44

ميون سان دغا ۽ بي انصافي ڪئي آهي ۽ ڦهر ڪيو آهي."

نانا صاحب کهڙي فولادي ارادي وارو اڳوان هو سو سنڌس هيٺ ڏنل اعلان مان ظاهر ٿو ٿئي:

"جيسين شرير ۾ ساهه آهي تيسين منهنجي توهان سان لڙائي چالو آهي. مان لڙندي قتل ٿي وڃان، يا توهانجي هٿن ۾ قيدي ٿي پوان، يا ڦاسيءَ تي لٽڪايو وڃان، ته به آزاديءَ جي لڙائي چالو رهندي."

هن فرانس جي شهنشاهه کي لکيو:

"اسين انگريزي راڄ کان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ لڙنداسين. سرير ۾ جيڪا سگهه آهي اها جيسين ختم نه ٿي آهي، تيسين لڙندا رهنداسون. جيسين اسان مان هڪڙو شخص به جيئرو آهي تيسين لڙندا رهنداسون."

١٨٥٧ جي بلوي انگريزي راڄ کي ڌري گهٽ اچي ختم ڪيو هو. دهليءَ تي بلوي ڪندڙ فوجن جو قبضو هو. سنڌ پڻ ان بلوي ۾ پاڳ ورتو. جيڪا فوج سنڌ ۾ هئي تنهن اڳئين آزمودي کي ياد ڪري انگريزن جي واعدن تي اعتبار ڪين ڪيو. ميان الف خان شڪارپور ۾ رهندڙ هرات جي امير جي خاندان جي صاحب زادي پير محمد سان گڏجي ۽ امير امام بخش کي ساڻ ڪري انگريزي راڄ جي پاڙ پٽڻ لاءِ ڪوشش ورتي.

پروفيسر تاراچند گاجرا ڪن پير مردن مان مليل احوال جي بنياد تي لکيو آهي ته شڪارپور، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ جي ڇاوڻين ۾ هندستاني لشڪر بغاوت مچايو هئو ۽ سنڌ جي رئيس علي مراد خان ڪرسي پڻ بغاوت ۾ ساٿ ڏنو.

www.drpathan.com Page # 45

واپارين ناڻو، اناج، کاڌ خوراڪ جي بغاوت ڪندڙن کي خوب مدد ڪئي. عام خلق جي بلوچي ڪندڙن سان همدردي هئي. سنڌ ۾ هڪ چوڻي مشهور ٿي وئي هئي:
فرنگيءَ مارئي فرانگ (فريب) پشاريو سوداگر ٿي آيو.
جهانسيءَ جي راڻي ان ئي ۾ تلوار هٿ ۾ کڻي انگريزي پلٽڻ کي ڪاٽيندي وئي.
شاعر چيو آهي:

خوب لڙي جهانسي ڪي راڻي،
اپني لشڪر کو پيڇي راکي آپ لڙي اڳواڻي
خوب لڙي جهانسي ڪي راڻي.

پر ديس جي قسمت ۾ اڃا ڪجهه ڪاڻ هئي جو اها پهرين آزاديءَ جي ڄڌ ڪامياب نه ٿي؛ ڪامياب نه ٿي جو اساڻيا ئي ڪي راجائون ۽ ڪجهه پارٽي فوجون انگريزن جي بچاءِ ۾ آيون. انگريزن خاص طور تي سک فوجن کي گمراهه ڪري سنڌ ساٿ حاصل ڪيو.

پر ناناصاحب جو وچن سچو نڪتو جو اها لڙائي ذري گهٽ سو سال هلندي آئي تان جو ١٩٤٧ ۾، ان بلوي کان برابر ٩٠ سال پوءِ ديش آزاد ٿيو.

(٣)

ان آزاديءَ جي پهرين لڙائيءَ ۾ سنڌ جيڪو پاڳ ورتو ان بابت ڪجهه ورثيڪ حقيقتون هيٺ ڏجن ٿيون.

"سنه ١٨٣٥ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي سلطنتشاهيءَ اڳتو نه زور ورتو جو جيڪي سکا ناهيا ويندا هيٺا انهن مان راڄا جو نالو به ڪيڏي چڏيو ويو.

اڄ تائين اٿين پي سمجهيو ويو آهي ته اها آزاديءَ جي لهر

www.drpathan.com Page # 46

سنڌ ڏانهن ڪاهه پهتي هئي. خود سرڪار طرفان ١٠ مئي ١٩٥٧ تي ڇپيل ڪتاب ١٨٥٧ واري ٻلوي جي شتابديءَ جي موقعي تي ڪڍيو ويو ان ۾ سنڌ جو ذڪر ڪونه ٿو ملي. ليڪن ١٨٧٦ ۾ سرڪار طرفان ڇپايل رڪارڊ ۾ سنڌ جو ذڪر ملي ٿو. ١٤ سيپٽمبر تي بمبئيءَ جي نيٽو انفنٽري جي ٢١ رجيمينٽ جا ان وقت ڪراچيءَ ۾ هئي تن ۾ ودروهه ڪيو.... مکيه باغين کي پڪڙيو ويو، ٥ ڄڻن کي توب سان اڏايو ويو، ١٢ کي ڦاسيءَ جي سزا ڏني وئي ۽ ڪيترن کي سزا ڏيئي ڪاري پاڻي (انڊمان) موڪليو ويو...... ١٨٥٩ ۾ نگرپار (ٿرپارڪر) ۾ بغاوت ٿي. راڻو ۽ سندس وزير پڪڙيا ويا ۽ هنن تي ٻه سال مقدمو هلندو هليو، ۽ کين ١٤ سالن ۽ ١٠ سالن لاءِ ڪاري پاڻيءَ جي سزا ڏني وئي." *

"ڀارت جي سوتنترتا سنگرام جي ١٨٥٧ واري اوائلي هلچل ۾ سنڌين به انگريزن خلاف ٻلوو مچايو هو. انگريز سرڪار ڪولهاپور مان شواجي مهاراج جي پوٽي چيما صاحب کي ٻلوي ۾ ڀاڱي وٺڻ ڪري ڪراچيءَ ۾ لشڪري چوڪيءَ ۾ بند ڪيو. هندي لشڪر حيدرآباد ۽ سکر جي ڇانوڻين ۾ بغاوت مچايو. شڪارپور جي سپاهين بغاوت ڪندڙ هندي لشڪر کي ان ۽ ڌن جي دل کولي مدد ڪئي. افغان سردار هرات جو شهزادو پير محمد جو شڪارپور ۾ نظربند هو تنهن

---

* شري ماسنگه چوهڙمل جي هڪ ليک جي هندي ترجمي جي آڌار تي جو ١٧-١٨ مارچ ١٩٨١ تي الور ۾ آيوجت ڪيل پهرين اکل ڀارت سنڌي سوتنترتا سنگرامي سميلن جي موقعي تي ڪيل سمارڪا ۾ درج ڪيل آهي.

www.drpathan.com Page # 47

۽ شڪارپور جي سردار الف خان انگريزن کي هڪالي ڪڍڻ لاءِ بغاوت ڪري ڪئي.“*

”آندولن جي مکيه نيتائن، نانا صاحب ۽ تانتيا ٽوپي سنڌ جو دورو ڪيو. حيدرآباد ۽ سکر ۾ ان آندولن زور پڪڙيو. شڪارپور جو سردار الف خان، جيڪب آباد جو سردار بهادرخان کوسو، سردار خان جکراڻي ۽ سيد عنايت شاهه سنڌ ۾ ان انقلاب جا اڳوان بڻيا. درياخان کان اها ڪرانتي اسفل ٿي. جنهن اڳوانن کي گرفتار ڪيو ويو. الف خان کي توپ سان اُڏايو ويو. سيد شاهه باقي ٻن ساٿين جي مدد سان ديوار ٽپي ڀڄي ويو. انگريز سيد شاهه کي ڳولهي نه سگهيا ۽ سردار کوسو ۽ جکراڻيءَ ٻه ملتان ڀڄي ويا ان ڪري هنن کين ڪاري پاڻيءَ جي سزا ڏيئي انڊمان موڪلي ڏنو.†

١٨٥٧ واريءَ آزاديءَ جي يڌ کي دٻائڻ ۾ سک فوجين انگريزن جو ساٿ ڇو ڏنو تنهن باري ۾ هڪ هنديءَ جو ليکڪ ونود ڏون لکي ٿو:

”انگريزن سکن کي ڀڙڪايو ته ١٨٥٧ جو بلوو اُتر پرديش جي اوير واري ايراضيءَ جي سولجرن طرفان مغل شهنشاهت کي وري جيئارڻ لاءِ ڪوشش آهي. سک ان جار ۾ ڦاسي ويا.“‡

---

*”آزاديءَ لاءِ يڌ“، راشٽروادي چينائند (حيدرآباد-انڊيا) صفحو ٦٥.

† شري قيمت هريسنگهاڻي - ”گورو مٺي سمپدا کي ڏلي سنڌي“ (هنديءَ) ۾ (صفحو ١٢).

‡ مٿين ليک جي انگريزي ترجمي مان ترجمو ڪيو. اهو ليک دهليءَ مان نڪرندڙ ”هندستان“ جي ١٣ جون ١٩٨٥ واري پرچي ۾ آيل آهي.

www.drpathan.com Page # 48

هن باري ۾ ڪجهه وڌيڪ دلچسپ حقيقتون پڻ ملن ٿيون.
”۱۸۴۲ع ۾ انگريزن دولاب ۽ فريب سان سنڌ فتح ڪئي. ان بعد بنگال مان ديسي فوج سنڌ ۾ موڪلي وئي. اوستائين سنڌ ۽ اولهه پنجاب کي هڪ ”ڏاريو ديس“ ڪري سمجهيو ٿي ويو صرف اٽڪ جو ڪارڻ جو اهي سنڌو درياءَ جي پريان هئا.
”ڪابل ۾ انگريزن جي قتل عام بعد برٽش انڊيا ڪمپنيءَ اُلي پارٽي فوج لڙائيءَ لاءِ موڪلي. انڌهن ڪين خاص پتو اليچ طور ڏنو ويو هو جو اهو ٿورانهون ملڪ هو. انهي ڪري جڏهن چوٿين بنگال پلٽڻ کي حڪم ٿيو ته سنڌ لاءِ روانا ٿيو ته هنن ٻڌا خاص پٽي ملڪ جي وچ کان نابري واري. ته رڳو اُن پيادي پلٽڻ، پر ستين بنگال رسالي فوج پڻ سنڌ ۾ ٻڌا پٽي وچ کان پڙ ڪيدي بيٺي. پوءِ وري اٺهترين ۽ چوٿين پلٽڻ کي حڪم ٿيو پر ان به جڏهن نابري واري انڌهن ڪمانڊنگ آفيسر موزلي سنڌن گهر قبول ڪئي پر هن اها قبوليت وري هيڊ ڪوارٽر کي موڪلي ڏي ڪار!
”پارٽي فوج مان انجام شڪني نه ڀڳو بنگال پلٽڻ سان ٿي پر مدراس جي فوج سان به ٿي. جڏهن بنگال جي پلٽڻ هڪ ٻئي پٺيان ٻڌا خاص پٽي ملڪ جي سنڌ ۾ وڃڻ کان نابري واري انڌهن مدراس جي گورنر جو پريزيڊنسيءَ جو ڪمانڊر - ان - چيف به هو انهن مدراس جي ٻن پيادل پلٽڻ کي انجام ڏنو ته توهان کي برما ۾ وڃڻ جهڙو خاص پتو ملندو. هو انهي دم دلاسي تي پنهنجي ڪٽنبن لاءِ گهربل سمر چڙي سنڌ لاءِ روانا ٿيا. پر هو جڏهن اُلي پهتا ته کين پڌايو ويو ته گورنر جنرل مدراس جي گورنر جون

www.drpathan.com Page # 49

خاطرين قبول نه ڪيون آهن! سپاهي انهيءَ ڪري وڏ
گوڙ شور ڪرڻ لڳا ته اسان سان وڏي ويساهه گهاتي ٿي
آهي. ڪمانڊر پوءِ ڪين ڪجهه رقم ائڊوانس طور ڏيارڻ
جنهن لاءِ هو ڪجهه قابو ۾ اچي سگهيا. هو هاڻ سمجهي
ويا ته گورن جي انهن ٿي ڪو به ڀروسو ڪري
سگهجي. انهيءَ ڪري انهاسڪارن جو اهو رايو بيٺو ته
گورنر جنرل لارڊ ايلنبرو جنهن مدراس جي گورنر جي ڏ
انجام ڪي پاڻي نه ڏنو سو به گويا ۱۸۵۷ واري بغاوت
پنهنجي سر الاهي هو.

"اُن سمي پيادل سپاهيءَ کي پگهار ملندي هئي مهيني
۾ فقط ۷ رپيا ۽ گهوڙيسوارن کي ۲۷ رپيا پر گهوڙو پنهنجي
آڻڻو پوندو هو! هوڏانهن گوري فوج کي ٿالهين اِندا اُجور
ملندا هئا. سندن کاڌ خوراڪ، رهڻ ڪرڻ جا لوازما
بدو بست اهڙا ته اوچا هئا جي پارلي سپاهين جي خواب
۾ به نه ٿي اچي سگهيا. گوري فوج وري رواجي ڪم ڪارين
۾ نه ڪندي هئي. انهيءَ جاءِ پيدا پاو ڪري ديسي فوج
جي همت ۽ حوصلو اُپري نه ٿي سگهيو ۽ اهو به هڪ
ڪارڻ هو جو ۱۸۵۷ واري بلوي ۾ ڪيترن هندپارلي فوج
انگريز سرڪار کي گهرايل سهڪار نه ڏنو." *

Gul Hayat Institute

شري اشوڪ ڪشوراڻي پنهنجي اخبار "آريه مارگ"
جي ۲۲۲ انڪ ۾ لکي ٿو ته سوامي ديانند سرسوتيءَ
۱۸۵۷ واري بلوي ۾ مدد ڪئي هئي.

* شري مالسنگهه چوهڙمل جي ڪتاب "گلن مٺ" لالان
ورتل، (صفحو ۱۹۰). هي احوال ڀارت سرڪار جي
ڇپايل پستڪ "۱۸۵۷" جي آڌار تي ڏنو ويو آهي.

www.drpathan.com Page # 50

نئين جاڳرتا

اساڻي ديس جي اها بدبختي هئي جو ١٨٥٧ واري ٻلوي وقت کي راجائون ۽ نواب ۽ سک فوجون انگريزن سان ساٿ ڏيئي اينءَ جهڙڪري اساڻي اها انگريزي راڄ کي ختم ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش نشڦل ٿي. انگريز ان ٻهرڪ کي ناڪاميا بڻائڻ لاءِ ڪاسائڪا ظلم ڪيا. ٻلوي کي شڪست ڏيڻ کانپوءِ انگريزن راڄ، ڪاروبار ۽ فوجي بندوبست ۾ اهڙيون تبديليون ڪيون جو جن راجائن ۽ نوابن انگريزن کي مدد ڪئي هئي سي خود ڪوڪلا بڻجي پيا. انگريزن جي اها مراد هئي ته هندي فوج وري انگريزن جي سامهون نه ٿئي ۽ انگريزي راڄ خلاف وري ڪو به ڪر کڻي نه سگهي.

پر اها سندن خواهش خوش فهميءَ جي پيدائش هئي. هڪ انگريزي ڪويءَ جو گفتو آهي: آزاديءَ جي جنگ جڏهن هڪ دفع شروع ٿي آهي تڏهن، ختم رڳو تڏهن ٿيندي آهي جڏهن پنهنجي منزل تي پهچندي آهي. رت وهائيندڙ پيءُ اها مشعال پنهنجي پٽ کي ڏيندو ايندو آهي، لڙائيءَ ۾ بعضي شڪستون ملنديون آهن، مگر آخر ۾ جيت ضرور پراپت ٿيندي آهي. نيڪ ان سڌانت موجب هڪ نئين راهه کلڻ لڳي، هڪ نئين جرت جاڳڻ شروع ٿي.

راڻي وڪٽوريا ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کان راڄ کي سڌو

www.drpathan.com Page # 51

برطانيه سرڪار جي قبضي هيٺ آندو ۽ هن شاهي اعلان ڪيو ته اُتي سموري رعيت انگريزن لوڪن پاران سان هڪ جهڙو ورتاءُ ڪيو ويندو ۽ هرڪنهن کي انصاف ملندو. اُن زماني ۾ ڀارت جون ٽي ويڪتيون پاڻ ۾ گڏيون ۽ سوچ ويچار ڪرڻ لڳيون ته هاڻ ڇا ڪرڻ گهرجي. اِهي ٽي مهان هستيون هيون ڪيشب چندرسين، مولوي سيد احمد ۽ سوامي ديانند سرسوتي.

مولوي سيد احمد هڪ ڀترو ڪڍيو جنهن ۾ ۱۸۵۷ واري بلوي جا ڪارڻ درج ڪيل هئا ۽ اُتي ڇا ڪرڻ گهرجي اُنهن باري ۾ سندس ويچار ظاهر ڪيل هئا. اُن وقت ديس اندر وديا جي ڦهلاءَ، سماجڪ سڌار ۽ آتمڪ سچائيءَ جي هڪ لهر جاري ٿي. بنگال ۾ راجا رام موهن راءِ برهمو سماج جي ستاپنا ڪئي، ڪيشب چندرسين وري ۱۸۶۵ ۾ اُن جي هڪ شاخا نووڌان برهم سماج جاري ڪئي. ساڳئي سال وري بمبئيءَ ۾ پرارٿنا سماج ستاپن ڪئي وئي.

پرارٿنا سماج ۾ هر هنڌ پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو ايندا هوا. وديا جي ڦهلاءَ لاءِ ڪنيا پاٺشالائون کولڻ، سماج سڌار جا اهڙڪ هلائڻ، جهڙوڪ شراب خوريءَ، جوئا، ننڍپڻ جي شادين وغيره خلاف پرچار، اِنهن سڀائن جي ذريعي جاري ڪيا ويا. ۱۸۷۵ ۾ وري سوامي ديانند سرسوتي بمبئيءَ ۾ آريه سماج جو پايو وڌو. آريه سماج جو اُديش هئو وديا جو ڦهلاءُ، سماج سڌار ۽ پراڻي ويدڪ ڌرم کي ٻيهر جيوت ڪرڻ. سوامي ديانند جي ڪاريه لاءِ تواريخ لويسن لکيو آهي ته هن ڀارت جي ماضيءَ لاءِ گورو ۽ فخر جون ڀاونائون پيدا ڪيون. سوامي جن اُنهن ۾ چيو ته ڌارمڪ راڄيه ڪهڙو به سٺو

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 52

هيءَ پنهنجي راڄ جي برابر ٿي اٿو سگهي. ساڳيءَ ريت ١٨٧٥ ۾ ٿياسافيڪل سوسائٽي ڪلڪتي ڪري پڙهيل طبقي ۾ ديش پريم پيدا ڪيو.

سال ١٨٧٦ ۾ ڪلڪتي ۾ سريندرناٿ بئنرجي ۽ آنند موهن بوس انڊين ائسوسيئيشن ٺاهي ڪئي. سال ١٩٧٠ ۾ پوني ۾ سارو جنڪ سڀا ڪري ڪئي وئي هئي جنهن جو ڪارڻ هئو لوڪن جي اهڃاڻن کي سرڪار جي ڌيان تي آڻڻ ۽ سندن ڪشٽن دور ڪرڻ لاءِ اپاءَ ڳولڻ. جسٽس راناڊي ان سڀا جو رهبر ۽ پريرنا جو سرچشمو هئو.

١٨٨٧ ۾ سر سريندرناٿ بئنرجيءَ ساڌارڻ برهم سماج کولي. اُن سنستا جي زير سايي جنهن قسم جو پرچار ڪيو ويندو هئو اُهو پڙهي حيراني پئي وڃي ته جي وچار ۽ راڄا مهاتما گانڌيءَ ١٩١٩-١٩٢٠ جي يگ ۾ پيش ڪيا اُهي وچار ۽ راڄا سريندرناٿ بئنرجيءَ جي دماغ ۾ ٣٠ سال اڳ آئيا هئا، ۽ هن ۽ سندس سائين انهن وچارن جو ڦهلاءُ ڪيو. اهي وچار هوا ديش جي آزاديءَ ۾ وشواس، ڌاري سرڪار ۾ نوڪري نه ڪرڻ ۽ ڊيموڪريٽڪ رپبلڪ جي زير سايي ديش جي آزادي هٿ ڪرڻ.

سريندرناٿ بئنرجيءَ پاڻ ١٨٨٠ ۾ الهه آباد، بنارس، لکنو، ڪانپور، آگري، ميرٽ، دهلي، امرتسر، لاهور، سنڌ، احمدآباد، پوني ۽ مدراس جو دورو ڪيو سرڪار طرفان جاري ڪيل انڊين ورنيڪيولر پريس ائڪٽ خلاف عام راءِ پيدا ڪرڻ لاءِ ۽ ائين هڪ ئي ڀارت جي وچار ڌارا سندس من ۾ مضبوط ٿي.

ائين چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته انهن سنستائن جي

www.drpathan.com Page # 53

سرگرمين بدولت ملڪ ۾ آتم وشواس اڀرڻ لڳو ۽ راڄنيتڪ قدم کڻڻ جو ساهس پيدا ٿيڻ لڳو. انهاسڪارن جو ڪٿڻ آهي ته انهن سمستائن ملڪ اندر ايڪتا ۽ ديش ڀڳتيءَ جو نئين سر ٻج ڇٽيو.

سر هيدري ڪاٽن جو چوڻ آهي ته شري ڪيشب چندرسين جي ديهانت لئي هندستان جي هرهڪ ڀاڱي مان ٻزرگ آيا، سيني جاتين ۽ ورگن جا نيڪ مڙس اچي ڪٺا ٿيا، ۽ ديش جي اعليٰ اڳوان جي مرتيوءَ لئي گڏجي شوڪ جو اظهار ڪرڻ سان ڀارت جي قومي ايڪمشتي ۽ هڪ قوم جي ويچارڌارا کي پختو ڪيائون.

شري رامڪرشن پرمهنس کان پريرڻا حاصل ڪري بنگال ۾ هڪ ٻي مهان وڪتي پيدا ٿي — نريندر، جو پوءِ سوامي وويڪانند جي نالي سان پرسڌ ٿيو. ١٨٩٣ ۾ هو آمريڪا ويو جتي چار سال رهي هن ڏاڪو ڄمايو ۽ مغربي دنيا کي ڀارت جي سونهري سڀيتا جو سنديش ٻڌايو جنهن ان نئين دنيا جي اکين جون اکيون کولي ڇڏيون. ڀارت ۾ اچڻ کانپوءِ هن ديش جي نوجوانن ۾ ڀارتي سڀيتا، سنسڪرتي ۽ آديشن ۽ آدرشن لاءِ قرب ۽ شرڌا جاڳائي ۽ منجهن ديش پريم جي ڀاونا ڦوڪي. هن ڀارتي جوانن کي للڪار ڪئي:

”اُٿو! وديا جي گهمنڊ، شاسترن جي اَڌين ۽ مڪتيءَ جي لالسا جو تياڳ ڪريو. ڳوٺ ڳوٺ ۾ وڃو ۽ وڃي غريبن ۽ پيڙتن جي سيوا ڪريو. اي ويرو، همت ڌاريو، ڀارتي هجڻ ۾ وشواس رکو ۽ فخر سان اعلان ڪريو ته مان ڀارتي آهيان، ته هرڪو ڀارت واسي منهنجو برادر آهي، ڀارت جي

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 54

زمين مهذبي لاءِ وڌ ۾ وڌ آنند بخشيندڙ سورڳ آهي ۽ ديش جي ڀلائيءَ ۾ مهذبي ڀلائي سمايل آهي."

هندستان اندر جا اها نئين جاڳرتا (Renaissance) جي لهر هلي سا سنڌ ۾ به اچي پهتي. بمبئيءَ ۾ آريه سماج ۽ برهمو سماج جي ستاپنا ڪانپوءِ ڪراچيءَ ۾ به انهي سنستائن جون شاخون کوليون ويون. پر انڊين اسوسيئيشن جي طرز تي ۱۸۸۲ ۾ سنڌ ۾ سنڌ سڀا جي ستاپنا ٿي. انجو پريزيڊنٽ هو پرستل لائوءمل جي ڪٽنب جو هڪ هستي سيٺ آلمارام ۽ ٻيا مکيه ميمبر هئا اُڌارام مولچند، جمشيدجي نادر، فتحچند آلمارام، شريف صالح محمد، اي. ڪوڪ، ايدلجي ڊنشا، ايم. مرزبان، ناگيندر ناٿ، سهجرام گنگادر ۽ دولترام جيٺمل (شري جيرامداس جو پتا)، حسن علي آفندي، هيرانند مسند (سکر)، سرائي تارو خان، فتح علي خان، سيٺ آلومل ٽيڪمداس پرچواڻي ۽ ٻيا. دولترام جيٺمل سڀا جو سيڪريٽري هو.

سنڌ سڀا طرفان به اخبارون جاري ڪيون ويون: "سنڌ ٽائيمس" (Sind Times) انگريزيءَ ۾ ۽ "سنڌ سڌار" سنڌيءَ ۾. سنڌ سڀا جا ڪاربرداز نوڪريءَ ۾ هئي انهيءَ اخبارون ڇوتن ۾ ٿيندڙ سرڪاري ظلمن جي داستانن جي اوگهڙ ڪنديون هيون ۽ عام ماڻهن طرفان سرڪار وٽ طلبون پيش ڪنديون هيون. اخبار لاءِ ليک تيار ڪرڻ ۾ ۽ ٽوٽين سرڪار ڏانهن عريضن موڪلڻ ۾ رشي ڏيارام گدومل جو وڏو هٿ هوندو هئو جيتوڻيڪ هو پاڻ سرڪاري نوڪريءَ ۾ هو.

رشي ڏيارام، سيٺ هرچندراءِ وشنداس ۽ ديوان ٽهلرام کيمچند وزيراڻي پهريان ٽي سنڌي هئا جن بي. اي.

www.drpathan.com Page # 55

ايل ايل. بي. جو امتحان پاس ڪيو. انهي پنهنجي دلش سان وڏا پال پلايا.

رشي ڏيارام بمبئيءَ جي ايلفنسٽن ڪاليج ۾ پڙهيو ۽ بمبئيءَ جي مهان آتمائن جسٽس راناڊي، بهرامجي ملباري، پنڊتا راما ٻائي ۽ ٻين جي سمپرڪ ۾ آيو ۽ انهن پاري سنسڪرتي، گيان ۽ وديا جي واءُ منڊل ۾ رچي راس ٿيو. لوڪ سيوا هنجي جيون جو منتر ٿيو. هو سنڌ جو راناڊي هئو.

"سنڌ ٽائيمس" ۽ "سنڌ سڌار" اخبارن جو سمپادن ڪرڻ لاءِ هن هڪ اهلهه ماڻڪ هٿ ڪيو ـــ ساڌو هيرانند. ساڌو هيرانند شوقيرام آڏواڻيءَ ١٨٨٣ ۾ ڪلڪتي يونيورسٽي مان بي. اي. پاس ڪئي. ڪلڪتي ۾ تعليم وٺندي هو ڪيشب چندرسين جي گهر ۾ رهندو هو يا برهمو سماج جي پڳتن ۽ سنتن جي "پارت آشرم" ۾ رهندو هو. ڪيشب چندرسين جي آشاوادي ٽولي (Band of Hope) جو هو پالي ٿي رهيو هئو. هيرانند جو ڪلڪتي ۾ سوامي رامڪرشن پرمهنس سان پڻ گهاٽو سنبنڌ جڙيو. ڪلاڪن جا ڪلاڪ سوامي جن جي ستسنگ ۾ وهندو هئو ۽ سندس سيوا ٽهل ڪندو هئو. اهڙي پرڪار هيرانند هڪ آدرشي ٻنگالي جوان بڻجي پيو.

ڪيشب چندرسين جون هيرانند ۾ وڏيون اميدون هيون. ٢١ آڪٽوبر ١٨٨٣ع تي ڪيشب چندرسين هڪ خط هيرانند کي لکيو: "منهنجي بيماريءَ ۾ لوهين منهنجي شيوا ڪرڻ لاءِ تيار آهيو ۽ مونکي دلداري ڏيڻ لاءِ ڪانڪي آهيو پر پيارا هيرانند مونکي توهان وٽان الهيءَ

www.drpathan.com Page # 56

جي بدران پولر ۽ آتم پيار کپي ... جو اووڌان جو سنديش ڪٽي ٿو، جو ماتا جي آسيس آٽي' ٿو سو ئي مولڪي پيارو آهي. ايشور جي اُنهن لي آسيس آهي."

اهڙي هوشيار جوان کي زندگيءَ جي شروعات ۾ ئي ديش سيوا ڪرڻ جي دعوت ڏاي رشي ڏيارام گدومل. هن ڪيس ١٨٨٤ ۾ لکيو:

"پيارا هيرانند،

ديش کي سوتنتر ڪارڪرتا گهربل آهن. وچاري ڏس ته تنهنجو پاءُ ديوان ٿولراءُ لوڪن جي سوالن بنسبت اڻ سنڌيءَ طرح ڪجهه ڪري نٿو سگهي جو هو نوڪريءَ جي نيمن جو پابند آهي ۽ سرڪاري نيمن جي اکري ٿوڙي عملي پيروي ڪري ٿو. تون پڻ جيڪڏهن ساڳي گهانگي ۾ ڦاسائيندين ته ملڪ جي ڪار ڪان تون به ويندين. سرڪاري نوڪريءَ ۾ تون وڏي گريڊ واري ڊپٽي ڪليڪٽري ۽ ست سؤ رپيا مهني جي پگهار تي پهچين يا چار سؤ رپين جي گريڊ ۾ سب جج تي پوين. هن وقت سنڌي اهڙيءَ درجي تي رسي سگهن ٿا. پر اهڙيءَ ٿيءِ عهدي لاءِ توکي گهڻو گهڻو پوندو ۽ پنجن سالن جي نوڪري بعد ئي الي رسي سگهندين. هن وقت ڪراچيءَ ۾ سنڌي اخبار نويس جي جڳهه ملي سگهندءِ. ڇو ڪين پريس ۾ شامل ٿي پنهنجي ديس جي شيوا ڪرين؟"

هيرانند پنهنجي پياري متر جي صلاح قبولي، عهدي ۽ ناٽي ڪمائڻ جي لالسا جو تياڳ ڪري ديش جي خدمت لاءِ ڪراچيءَ ڏانهن روانو ٿيو. هو پاڻ سان ڪٽي هليو جاڳرت بنگال جي مشعال - آتم شڪتي جي آپار، ڀڳتي ۽ سماجڪ

www.drpathan.com Page # 57

سڌار ۽ وديا ڦهلاءَ جــي اُتساهه ”جي لـهر جيڪا ڪيشب چندر سين جڳائي هئي.

ڪراچيءَ ۾ هيرانند اچي رهيو ديوان ڏيارام گدومل جي بنگلي ۾ جتي اخبارن لاءِ مصالحو تيار ڪرڻ ۽ گڏجي سوچ ويچار ڪرڻ ۾ سهوليت ٿئي.

اهڙيءَ طرح ڪراچيءَ ۾ ڪلڪتي کان ڪيشب چندرسين ۽ رام ڪرشن پرم هنس ۽ بمبئي مان سوامي ديانند سرسوتي جي آريه سماج ۽ جسٽس راناڊي جــي پرارٿنا سماج مان ڦٽندڙ ديش ڀڳتيءَ جون امرت ڌارائون وهي اچي سنڌ جي سڪل ماڻهن کي سرسبز ڪرڻ لڳيون.

Gul Hayat Institute

ڪانگريس جو جنم

ديش اندر ٽئين جاڳرتا جي لهر، تعليم جي ڦهلاءَ، سماج سڌار جي لهرن ۽ آتمڪ اُٿان لاءِ ست سنگين جي پرچار بدولت نيون اُميدون جاڳيون، نيون ولڪيئون اُڀري پرگهٽ ٿيون ۽ ديش جي ڪلياڻ لاءِ نئون امنگ پيدا ٿيو، نئين شڪتي اُسري ۽ لوڪ راڄ جي بل جو جنم ٿيو. بمبئي، ڪلڪتي، مدراس، ڪراچيءَ وغيره شهرن ۾ اها ٻه چاهنا پيدا ٿي ته ان بل کي سنگٺت ڪجي. جدا جدا سنسٿائن کي عيوضين موڪلڻ لاءِ نوتو ڏنو ويو. بمبئي ۾ ١٨٨٥ع ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس جي ستاپنا ڪئي وئي. سڄي ملڪ مان ٧٢ پرتينڌي اچي شامل ٿيا جن ۾ سنڌ سڀا ڪراچيءَ پاران ٻه سڄڻ ديوان ڏيارام جيٺمل ۽ ديوان آڏارام مولچند ٻــه هئا. مکيه پارٽي اڳوان هــئا دادا ڀائـــي نوروجي، دن شـا واچا، ايلن اُو هيوم، نريندرناٿ سين، جي. اگرڪر، ڪي. ٽي. تيلنگ، فيروز شاهه مهتا، بهرام ايم. ملباري، ناراڻ جي. چندرورڪر، آنند چارلو وغيره.

شروعات ۾ ڪانگريس جي ستاپنا جــي خود انگريز خلاف ڪو نه هئا. سندن وچار هئو ته ديس اندر انگريزي راڄ خلاف جو ناراضپو ۽ رنج آهي ان کي جوڙ جهڪي پرواهه ۾ آڻي سگهجو ۽ جنتا جون جي تڪليفون وغيره آهن اُهي ان سنسٿا ذريعي حاڪمن تائين پهچائيون. ائين ڀاولي ۽ ودروهي شڪتين کي جهپي سگهبو. شروعات ۾ ڪانگريس

www.drpathan.com Page # 59

ڪانگريس اهڙوئي رول ادا ڪيو. سال ۾ هڪ ڏهو ڏيس جا پڙي جيوَ هڪ هنڌ ڪٺا ٿيندا هئا ۽ ٺهراءَ پاس ڪيا ويندا هئا جن ۾ ڪن سڌارن ۽ سهولتن جي گهر ڪئي ويندي هئي. پوءِ هلندي هلندي اها انقلابي سنستا بڻجي پيئي.

انڊين نيشنل ڪانگريس کي شرف مليو پارت ديش کي انگريزن جي غلاميءَ کان آزاد ڪرائڻ جو، سڄي ملڪ ۾ هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين ايڪي قومي ڀاونا جاڳائڻ جو، آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ انوکي آتمڪ ستياگره جي واٽ جي ايجاد ڪري جڳت لاءِ اهنسڪ اپاءُ رستي ظلم ۽ بي انصافيءَ جي مقابلي جي واٽ گهڙي ڏيکارڻ جو. سنڌ جو سو ڀاڳيه هو جو اهڙي لاثاني سنستا جي پائي وجهڻ ۾ سنڌين جو به هٿ هو. ديش جي آزاديءَ لاءِ پڌ جي دؤران ۾ جيڪي جيڪي قدم ڪانگريس کنيا تن ۾ سنڌ، ديش سان پوريءَ طرح ڪلهو ڪلهي سان لڳائي بيٺي. سنڌ جو يوگدان ڪنهن به پرانت کان گهٽ نه هو، سگهو سرس ئي هئو.

سنڌ مان بمبئي واري پهرئين ڪانگريس اجلاس ۾ ويل ٽن ڊيليگيٽن ۾ ديوان ڏيارام جيٺمل (شري جئرامداس جو چاچو) ان وقت ڪراچيءَ جو هڪ مکيه اڳوان هو. سنڌ سڀا جو پڻ هو ئي روح روان هئو. در حقيقت سنڌ ۾ پبلڪ جيون جو هو هڪ ابو هو. هن ڪراچيءَ ۾ ڪانگريس سٽينڊنگ ڪاميٽي قائم ڪئي جنهن جو سيڪريٽري شري ناگيندرناٿ گپت کي ڪيو ويو. سنڌ سڀا طرفان ديش جي معاملن بابت سفارشون ونيءَ وجڻ ۽ عملدارن سان ملاقاتون وغيره ڪرڻ جي ڪارج ۾ هو گهڻي جفاڪشي ڪندو هو. هڪ مهان ڪارج ڪيائون سنڌ ۾ ڪاليج برپا ڪرڻ جو،

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 60

جوڙيندڙ ڄيٺمل سنڌ ڪاليج جي ٽالي سان پرسنڊ ٿيو. انهن سيپي ڪارڻ ۾ رشي ديارام گدومل ۽ سنڌ ساٿي هئو ئي هئو. ٽاٽي ڪني ڪرڻ ۾ ديوان ميٺارام شهاڻي ۽ ديوان ٽولراءِ شوقيرام جو ڪين ساٿ هو ۽ ساڌو هيرانند جو سنڌ ٽائيمس دوارا پرچار سنڌ سهائي ٿيا. آرٽس ڪاليج جنوري ١٨٨٧ ۾ وجود ۾ آيو. ان وقت ٽائين ڪل ١٦-١٧ سنڌي بمبئي مان گريجوئيٽ ٿي آيا هئا جن ۾ هڪڙو ڊاڪٽر هو ۽ هڪڙو انجنيئر. ديوان ڏيارام ڄيٺمل بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جي ميمبر پڻ ٿاڪيو ويو ۽ ڪائونس پوءِ وري اڌارام مولچند کي اهو پد عطا ٿيو.

١٨٨٦ جي ڪانگريس اجلاس ڪلڪتي ۾ ٿيو جنهن ۾ هيرانند شوقيرام آڏواڻي ۽ ديوان گوبندبخش سنڌ مان ڊيليگيٽ ٿي ويا.

١٨٨٨ ۾ وري اجلاس الهه‌آباد ۾ ٿيو جتي سنڌ مان شري ٺهرام کيمچند ۽ شري هرچندراءِ وشنداس وڃي حاضر ٿيا. ١٨٨٩ واري بمبئي جي اجلاس ۾ پڻ ديوان هيرانند شوقيرام سنڌ مان ويو. گهڻو ڪري ڪانگريس جي هر ڪنهن ساليائي اجلاس ۾ ڪي نه ڪي سنڌي اوس ڊيليگيٽ ٿي شريڪ ٿيندا هئا. ڪراچي، حيدرآباد، سکر ۽ شڪارپور جا ڪيترا وڪيل نه ناتال جون موڪلون اتي وڃي گذاريندا هئا جتي اجلاس ٿيندو هئو.

انڊين نئشنل ڪانگريس جي سٿاپنا واري اجلاس ۾ مکيه ڀاڱو وٺندڙ هو شري ايلن. او. هيوم جنهن ١٨٨٨ ۾ ساڌو هيرانند کي لکيو نه موڪلي ٿي ٽالا ملنيا آهن، هڪڙو اوهانجو ۽ ٻيا - شري هيرانند کيمسنگهه ۽ شري ٺهلرام کيمچند - جي

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 61

هواله سنڌ ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس جو ڪاروهار هلائي سگهي
انڊين نيشنل ڪانگريس جو سنڌيش لوڪن ڪائين ڀيڃائو
لاءِ جدا جدا پرانتن اندر پرانتڪ ڪانفرنسون ڪـرـ سڏايون
ويندڙيون هيون. بمبئي پرانتڪ ڪانفرنس سال به سال ڪوٺائي
ويندي هئي. ديوان ٿهلرام جي ڪوشش سان ١٨٩٥ واري
نائين پرانتڪ ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ ڪٺي ويـئي. اـرلـس
گارڊن ۾ اها ڪانفرنس نهايت ئي الساهه، ڏيڏن لظارن سان
پر هئي. سنڌ مان جدا جدا شهرن مان عيوضي اچـي ڪٺا
ٿيا هئا. آجيان ڪاميٽيءَ جو چيئرمين مير الله بخش خان ٽالپر
کي ڪيو ويو ۽ ڪانفرنس جو صدر هو ناراڻ جي. چندرورڪر
ان ڪانفرنس کي ڪامياب بڻائڻ ۾ جن مترن ڪوشش ورتي
ان ۾ هيٺيان ڪالا ذڪر يوگيہ آهن: ديوان ٿهلرام کيمچند
ديوان دولترام جيٺمل (شري جئرامداس جو پتا)، سيٺ
هرچندراءِ وشنداس، ديوان هيرانند کيمسنگهه، ديوان لعلچند
نولراءِ، مسٽر معزالدين عبدالله، شري تاڪرداس کيمچند
شري هشمسنگهه، گجه سنگهه، شري ليکراج تلوڪچند، پروفيسر
بي. جي. پادشاهه، ديوان تاڪرداس ۽ مسٽر غلام حسين چاگلا

Gul Hayat Institute

ان ڪانفرنس ۾ خاص سنڌ جي معاملات بابت ٽي طلبون
ڪيون ويون. هڪڙو ته عملدارن ۽ غير عملدارن جي هڪ
ڪاميٽي وهارجي جا رسائيءَ کي بند ڪرڻ جا اُپاءَ ڏسي
ٻيو بمبئي ڪائونسل لي رڳو جاگيردارن ۽ زميندارن مان هڪ
ميمبر ٿو ڪميو وڃي؛ ٽيون ته سنڌ پراونشل سروس ۽ جو
جڊيشل ڪالي ۾ ورتي پگهار چار سو ۽ ڊولپو ڪالي
ست سو روپيا آهي سو گجرات، مهاراشٽر ۽ ڪرناٽڪ وانگر
هڪ هزار ڪيو وڃي؛ چوٿون ڪراچي جي صدر ڪورٽ

www.drpathan.com Page # 62

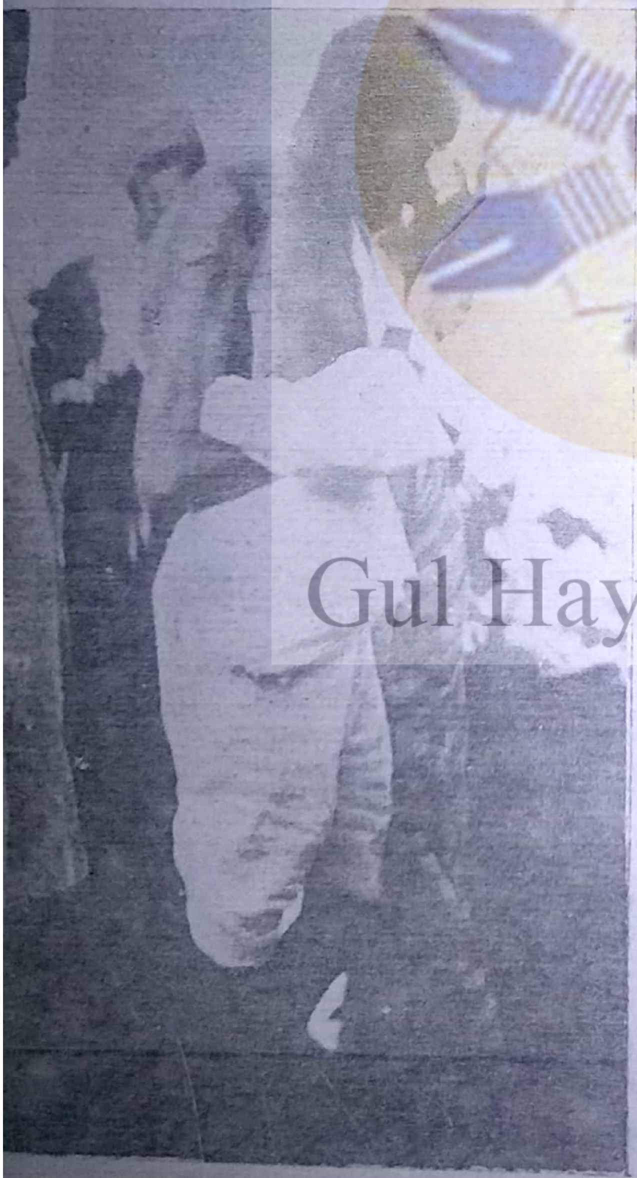

Gul Hayat Institute

ڪراچي ڪانگريس اجلاس جا نظارا ١٩٣١

www.drpathan.com Page # 63

Gul Hayat Institute

ڈاکٹر چوئتھرام

www.drpathan.com Page # 64

جي جڳهه تي هاء ڪورٽ برپا ڪئي ويئي.

ديوان ڏيارام جيٺمل جو ديهانت ٢١ آگسٽ ١٨٨٧ تي ٿيو. ڪانگريس ڪارڻ جي جوابداري ديوان اڌارام پنهنجي سر تي هموار ڪئي. هو ڪراچي ميونسپل جو پريزيڊنٽ پڻ هئو. ١٨٨٧ ۾ ڪراچي ميونسپل چونڊن ۾ عام خلق جي خدمت ڪندڙن جي ترموري شري ٽهلرام ڪيمچند، شري هرچندراء وشنداس ۽ شري ناگيندر گپت پڻ چونڊجي آيا. جلد ئي پوء ديوان اڌارام جو به ديهانت ٿيو ۽ اڳواڻيءَ جو بوجهه ديوان ٽهلرام ڪيمچند جي ڪلهن تي پيو.

ديوان ٽهلرام جي ذاتي خواهش هئي ته انڊين نئشنل ڪانگريس جو اجلاس ڪڏهن سنڌ ۾ به ٿئي، پر جواڻيءَ ۾ اُسي سندس بي وقتو مرتيو ٿيو ۽ ١٩٠٥ ۾ ٤٢ ورهين جي ڄمار ۾ هن چالاڻو ڪيو. ١٨٨٧ ۾ جيڪي هو ڪراچي ميونسپل جو ميمبر چونڊيو ويو ته تو ڏانهن هو ميمبر چونڊيو آيو ۽ تنهن ۾ به پويان ٩ سال لڳاتار هو ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ تي رهيو. سندس پڳ مٽ يار ۽ هر ساري جدڪ ڪارڻ ۾ سندس ساٿي هئا هو سيٺ هرچندراء وشنداس. هن آخر انڊين نئشنل ڪانگريس جو ١٩١٣ وارو اجلاس سنڌ ۾ آندو.

ان سنڌ ۾ ٿيل ڪانگريس اجلاس جي تفصيلن ڏيڻ کان اڳ هتي هڪڙو اکتو ڏيڻي ڇڏجي - سنڌ جي ان زماني جي اخبارن جو رول. مٿي ٻڌايو ويو آهي ته سنڌ سڀا جي زير سايي ۾ اخبارون جاري ڪيون ويئون هيون. سنڌ ٽائيمس انگريزيءَ ۾ ۽ سنڌ سڌار سنڌيءَ ۾. انهن بابت اهو پڻ ٻڌايو ويو آهي ته انهن اخبارن جو سمپادڪ هو

www.drpathan.com Page # 65

آزاديءَ جي لا...

ديوان هيرانند شوقيرام آڏواڻي جو ڀـوءُ ساڌو هيرانند جي...
نالي سان پرسڌ ٿيو.

سنڌ ٽائيمس ۽ سنڌ سڌار اخبارن ۾ سنڌ سڀا جي سرگرمين جو احوال درج ڪيو ويندو هو ۽ سنڌ ۽ هند جي راڄڌڀاڳي مسئلن تي روشني وڌي ويندي هئي. سنڌ سرڪاري ظلمن، ڏاڍ ۽ بي انصافي جي پڻ اوگهڙ ڪئي ويندي هئي. خاطرو ڪٿان ڪٿان اخبار لاءِ خبرون موڪليندا هئا جن جي چنڊ ڇاڻ ڪري شري هيرانند پنهنجي اخبارن ۾ شايع ڪندو هو. پر ڪڏهن به ڪنهن خاطره جو نالو ظاهر نه ڪندو هئو. هڪ دفع ڪائونس ڪنهن خبر جي بابت خاطره جي نالي جي طلب ڪئي ويئي نه هن صاف انڪار ڪيو ۽ چيائين نه آءٌ قيد ۾ وڃڻ لاءِ تيار آهيان پـر خاطره جو نالو ڪو نه ڏيندس. سندس لکڻي فهميدي مگر زوردار هوندي هئي ۽ عملدار ڪائونس کان هٺندا هئا.

سندس لکڻيءَ ۾ ڪيتري اَلبرتا، شڪتي ۽ جذبات ڀريل هئي ان جو هڪڙو مثال ڏجي ٿو.

١٨٨٤ ۾ يعني ڪانگريس جي سٿاپنا کان به هڪ سال اڳ، ٢٠ مئي ١٨٨٤ تي، هن هڪ مضمون ”سنڌ ٽائيمس“ ۾ لکيو جنهن ۾ انگريز سرڪار کي نادرشاهه کان به بدتر لٽيرو ڪري ڪوٺيائين.

هن لکيو:

"Thus then India, during 1882-83, paid a tribute of no less than 45 millions to England, and the drain in 1883-84 will be at least the same, if not more. It is estimated that

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 66

the] exploitation of India by Nadirshah did not exceed £ 32,000,000. That exploitation did not occur every year, while now India has to pay about 45 millions annually to England. No wonder that entire fifth of the Indian population, to quote, Dr. Hunter, "go through life on insufficient food". That India is poor cannot be denied, that her poverty is due to this annual depletion of her resources cannot be gainsaid. That this depletion of her resources means misery can only be controverted by paradoxical doctraineers.:... If it is the mission of England to bring peace and happiness to india, she connot do better than look to the ugly fact of her dependency's increasing poverty in the face, curtail her demands, reduce expenditure in turn, heal the wounds that threaten to bleed her to death."

”اهڙي دستور، ڀارت ۱۸۸۲-۱۸۸۳ ۾ انگلنڊ کي ۴۵ ملين نذراني طور ڏنا ۽ ۱۸۸۳-۱۸۸۴ ۾ ورڌيڪ ٿي ۽ ايترو ئي کاٽ لڳندو. تخمينو ڪيو ويو آهي ته نادرشاهه جي لٽ ۳۲،۰۰۰،۰۰۰ پائونڊن کان وڌيڪ ڪانه هئي. اها لٽ هر سال ڪانه ٿيندي هئي، مگر هاڻ ڀارت کي هر سال اٽڪل روءِ ۴۵ ملين انگلنڊ کي ڏيڻا پوندا. پوءِ اها ڪهڙي تعجب جي وارتا ڇئي جي ڊاڪٽر هنٽر جي شبدن ۾ ڀارت جي جنتا جو پنجون حصو ”اڌ پيٽ ڀوري کاڄ تي ٿو هلي.“ ڀارت هڪ مسڪين ديس آهي ان ڳالهه کان ڪو انڪار ڪري ڪو نه سگهندو، پر اها ديس جي غربت نه ساليانو ان جي خزاني کي جو کاٽ ٿو هڻيو وڃي ان ڪري آئي آهي. اها ساليانو لٽ ديس جي مصيبت جو ڪارڻ آهي. انجو رد قد عجيب دليلن سان ٿو ڏنو وڃي. جيڪڏهن انگريزن

www.drpathan.com Page # 67

جو ڀارت ۾ اُڏيل آهي ته هندستان ۾ امن امان ۽ خوشي
پيدا ڪجي ته، ڪيئن گهرجي ته ديس جي ٻيوسيءَ ڌاڙهن
لهارين، انهي وڌندڙ غربت جو تصور ڪن، پنهنجي طلبن ۾
ڪٽر وجهن، خرچ گهٽائين، ۽ اهي زخم جي ديس جي رت
ست چوسي ان کي موت جي سيجائي ليٽائڻ وارا آهن، ان
تي مرهم لڳائين.“

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 68

گرم ڌر جو اُسرڻ -

لوڪمانيه تلڪ جي آمد

١٨٨٥ کان ١٩٠٥ تائين دنيا اندر ۽ ڀارت ديس ۾ پڻ ڪي اهم واقعا ٿيا جن انڊين نيشنل ڪانگريس جي ڪيترن ئي ڪاريه ڪرتائن جي من اندر هڪ انقلابي ڦيرو آندو ۽ عام لوڪن ۾ انگريز سرڪار خلاف باهه ڀڙڪائي

هڪڙو ته هڪڙي ننڍڙي جيتامڙي ايشيائي ملڪ، جپان، يورپ جي هڪ شاهي سلطنت جي حاڪم، زار کي جنگ ۾ شڪست ڏيئي يورپي شڪتيءَ جي گهمنڊ کي ٽوڙي ڇڏيو ۽ ايشيا نواسين ۾ هڪ قسم جو سوابمان ۽ آتم وشواس پيدا ڪيو.

ٻيو دادا ڀائي نوروجيءَ لعاري ئي ڏونڪر وڄائي اعلان ڪيو ته انگريز جو هندستان ۾ صلح ۽ امن قائم ڪرڻ جي دعوي ڪيو وينا آهن سو هڪ ڍونگ آهي، انگريز ته ڀارت ورش کي ڦري لٽي، سڃو ۽ ڪنگال ڪري رهيو آهي.

ٽيون انگريز سرڪار هندستان جي سياسي پبلڪ جيون کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ ۽ راشٽريتا جي ڀاونا ۽ آزاديءَ جي تڙپ کي دٻائڻ لاءِ بنگال جو ورهاڱو ڪيو. ان جو نتيجو ابتو نڪتو جو سرڪار خلاف نفرت ۽ رنجش ٻيڻي ٽيڻي ٿي ويئي.

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 69

اِن آيائي صدين کان يورپي قومون - پورچوگيز، ڊچ
انگريز فرينچ ۽ روسي ائين هلت هلي رهيا هئا جڻ ڪي
ايشيا ۽ آفريڪا مٿان راڄ ڪرڻ لاءِ خدائي پروانو مليل هو
ڪو به سندن مقابلو ڪرڻ وارو پيدا ئي ڪونه ٿيو آهي.
جپان هنن جا ڪپات کولي ڇڏيا. ١٨٦٥ ۾ يوروپي
آمريڪن قومن جي فوج جپان کي ايترو سوڙهو گهيرو ڪيو
هنن لاچار ٿي قبول ڪيو ته يورپي لوڪ ڀلي جپان اندر
اچن وڃن ۽ واپار وغيره ڪن. اها بي عزتي جپانين مان
ميٺ ۾ ڪين سٺي؛ هنن پنهنجي گهر کي سڌارڻ شروع
ڪيو ۽ يوروپي فن، هنر، ڪارخانا ۽ لشڪري جنگي مال
اسباب تيار ڪرڻ، لڙائيءَ جي ترتيب حاصل ڪرڻ ۾ ايتري
ته تڪڙي ترقي ڪئي جو دنيا حيران ٿي وئي. صرف ٣٠
سالن جي مدت ۾ هنن اهو ڪجهه حاصل ڪيو جو
يورپي قومن کي حاصل ڪرڻ ۾ ٻه صديون لڳيون هيون.
نتيجي روپ انگريز ۽ آمريڪا هاڻ جپان کي ثاني ڪري
شمار ڪرڻ لڳا.

١٩٠٥ ۾ روس جپان سان ٽڪر کاڌو ته جپان روس جي
خشڪي ۽ دريائي لشڪر ٻنهي کي شڪست ڏني ۽ روس
آخر مجبور صلح ڪيو. انڪري ساري ايشيا ۾ خوشيءَ جي
لهر ڦهلجي ويئي ۽ اهو احساس ٿيڻ لڳو ته يورپي لوڪن
جو مقابلو ڪرڻ لاءِ ايشياواسي سمرٿ آهن. جيڪي جپان
ڪري سگهيو آهي اهو ڀارت ورش به ڪري سگهي ٿو
اهو ڀاؤ ديش ڀر ۾ جاڳيو.

١٨٩٣ ۾ آمريڪا ۾ چڪاگو ۾ پارليامينٽ آف دي
رليجنس آف ورلڊ (دنيا جي ڌرم گورن) جو وڏو ميڙ ٿيو.

www.drpathan.com Page # 70

نوجوان سنياسي، سوامي وويڪانند، جو بنگال جي مهان آتما، شري رامڪرشن پرمهنس جو شش هئو، سو ڀارت ورش جي ويدانتڪ آتم گيان جو سنديش کڻي آيو هو. هن جي وياکيانن جي آمريڪا واسين جي دلين تي اهڙي ڇاپ لڳي ويئي جو اُتي جون اخبارون ڀارت جي آتم گيان ۽ سوامي وويڪانند جي سرلشت هستيءَ جي ساراهه جا ڍڪ ڀرڻ لڳيون. آمريڪا نواسي سندس وياکيان ٻڌڻ لاءِ منتظر هوندا هئا ۽ آمريڪا ۾ ڪيترن ئي هندن لي سوامي رامڪرشن مشن جا مٺ ستاپن ٿي ويا جتي ڀارتي ويدانت لي گيان گوشٽي ٿيندو رهندو هو. سوامي وويڪانند جي پرلشنا چوڌاري ڦهلجي وئي. سوامي يوروپ ۽ انگلنڊ جي دوري تي ٻاهر ويو ۽ جتي ڪٿي سندس سواڳت ٿي. سوامي وويڪانند جي هڪ گوري ششياڻي مارگريٽ نوبل ڀاڳ لي ڀارتي نالو نويدتا پيو (Sister Nivedita) رکيو ۽ ڀهجو جيون ويدانت جي اڀياس ۽ پرچار ۾ وتيت ڪرڻ لاءِ ارپڻ ڪري ڇڏيو. سوامي وويڪانند جڏهن ١٨٩٦ ۾ هندستان ۾ واپس وريو ته ڪيترائي آمريڪا واسي ۽ يوروپ نواسي سندس شش ٿي چڪا هئا ۽ ساڻس گڏ آيا جڏهن ڳالهه جو هندستان ۾ نوجوانن تي گهرو اثر ٿيو.

سوامي وويڪانند کي آمريڪا ۾ جو سنمان مليو ۽ سندس وياکيانن ڪري جو ڏاڪو وڌو تنهن ڀارتي جوانن جو آتماهه ۽ حوصلو وڌائي ڇڏيو ۽ انگريزن سان برابري ڪرڻ لاءِ منجهن چاهه پيدا ٿيو. سوامي وويڪانند جا لکيل خط پڙهي جوان گورن سان ڳالهه اوچو ڪري هلڻ لڳا.

ٻئي طرف وري هندستان جي علمائن ۽ دانيا ديدهه مسلم

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 71

رهبرن ۾ انگريزي سلطنت جي مسلم حڪومتن ڏانهن دشمنيءَ جي رخ ۽ روش ڪري ناراضپو پيدا ٿيڻ لڳو. مسلمان ترڪيءَ جي سلطان کي خليفه اسلام ڪري سڏيو. انگريزن ترڪيءَ کي (Sick man of Europe) يورپ جو مريض ڪري پڪاريو ۽ ترڪ سلطنت کي ڪاٽ هڻڻ لڳا جا ڳالهه بالڪن جي لڙائيءَ مان ظاهر ٿي ٿي.

ڪانگريس جو مانئيه ليڊر دادا ڀائي نوروجي پڻ هڪ ڄڻن ويڪيانن ۽ لکڻين ۾ پارليامينٽ جي غريبيءَ ڏانهن خاص ڌيان ڇڪائڻ لڳو. هو بلڪل صاف طرح چوڻ لڳو ته پارٽ جي ڪنگاليءَ جو ڪارڻ انگريزي راڄ آهي. ١٨٩٧ ۾ شري گوپال ڪرشن گوکلي ۽ شري ڊنشا ايڊلجي واڇا لنڊن ۾ آيل هئا. ان موقع تي هڪڙو ميڙ سڏايو ويو ۽ ان ميڙ ۾ تقرير ڪندي دادا ڀائي نوروجيءَ چيو: ”هيءَ جو انگريز سرڪار طرفان دعوا ڪئي ويندي آهي ته هندستان کي بچاءَ ۽ سلامتي ڏني آهي سو هڪ ملمع آهي. حقيقت ته اها آهي ته انگريز هر سال هندستان مان ٽي چار سو ڪروڙ پائونڊن جيترو ناڻو بلڪل ٻاهر ڪڍي کڻي ٿو وڃي. وڌيڪ چوان ٿو ته انگريز سرڪار جي نيتي ڀارت مٿان هڪ دائمي حملو آهي جنهن جي ڪري ديس تباهه ٿي رهيو آهي. لکها ماڻهون بک ۾ پاهه آهن ۽ ڏڪار ۽ بيمارين ۾ مبتلا آهن. هندستانين جي جان ۽ مال جي سلامتي اِجها اِجها آهي.“

دادا ڀائي نوروجي پارسي غريبي حال ۾ ڄائو ۽ نپنيو هو. سندس ماءُ پورهيو ڪري کيس ڪارايو ۽ پڙهايو. پنهنجي محنت ۽ قابليت ذريعي اسڪالرشپ حاصل ڪيائين ۽ انگلنڊ ۾ وڌي

Gul Hayat Institute

رهبرن ۾ انگريزي سلطنت جي مسلم حڪومتن ڏانهن دشمنيءَ جي رخ ۽ روش ڪري ناراضپو پيدا ٿيڻ لڳو. مسلمانن ترڪيءَ جي سلطان کي خليفه اسلام ڪري سڏيو. انگريزن ترڪيءَ کي (Sick man of Europe) يوروپ جو مريض ڪري پڪاريو ۽ ترڪ سلطنت کي ڪاٽ هڻڻ لڳا جا ڳالهه ٻالڪن جي لڙائيءَ مان ظاهر ٿي ٿي.

ڪانگريس جو مانيل ليڊر دادا ڀائي نوروجي پڌرين وڻاڪيائن ۽ لکڻين ۾ پارٽورش جي غريبيءَ ڏانهن خاص ڌيان ڇڪائڻ لڳو. هو بلڪل صاف طرح چوڻ لڳو ته ڀارت جي ڪنگاليٽيءَ جو ڪارڻ انگريزي راڄ آهي. ۱۸۹۷ ۾ شري گوپال ڪرشن گوکلي ۽ شري دنشا ايدلجي واڇا لنڊن ۾ آيل هئا. ان موقع تي هڪڙو ميڙ سڏايو ويو ۽ ان ميڙ ۾ تقرير ڪندي دادا ڀائي نوروجيءَ چيو: ”هيءُ جو انگريز سرڪار طرفان دعويٰ ڪئي ويندي آهي ته هن هندستان کي بچاءُ ۽ سلامتي ڏني آهي سو هڪ ملمع آهي. حقيقت ته اها آهي ته انگريز هر سال هندستان مان ٽي چار سو ڪروڙ پائونڊن جيترو ناڻو بلڪل ٻيءَ ڪٽڪ ڪٽي ٿو وڃي. وڏيڪ چوان ته انگريز سرڪار جي نيتي ڀارت مٿان هڪ دائمي حملو آهي جنهن هيٺ ديس تباهه ٿي رهيو آهي. لکها ماڻهون بکَ ۾ پاهه آهن ۽ ڏڪار ۽ بيمارين ۾ مبتلا آهن. هندستانين جي جان ۽ مال جي سلامتي اِجها اِها آهي.“

دادا ڀائي نوروجي ٻار غريبي حال ۾ ڄاڻو ۽ اپنيو هو. سنڌس ماءُ پورهيو ڪري کيس ڪارايو ۽ پڙهايو. پڌرين محنت ۽ قابليت ذريعي اسڪالرشپ حاصل ڪيائين ۽ انگلنڊ ۾ وڌي

www.drpathan.com Page # 73

عهدي لئي وڃي پهتو ۽ پارليامينٽ جو ميمبر بڻيو. پر هن پارٽ جي ڪروڙها دکي پاڻن ڪي دل ڏسان هرگز ڪين وساريو ۽ ديس پرديس ڪي آگاهه ڪياڻين ته پارت جو مکيه مسئلو آهي ديس جي غربي.

ڪانگريس ڪاريه ڪرتاڻ مان ڪيترن محسوس ڪيو ته سال بسال ٿاڻال جي ڏينهن ۾ ڪانگريس اجلاس ۾ ٺهراو ڪري سرڪار ڪي موڪلڻ مان يا سرڪار ڪي عرضا پيش ڪرڻ يا سفارشون وٺي وڃي ڳڌجڻ سان ته انگريزن جي اک پٽ نيندي ۽ نه پارت جي غربيءَ جو مسئلو حل ٿيندو.

لوڪمانيه بال گنگادر تلڪ اهڙا ويچار رکندڙن مان هڪ مکيه وِيڪتي هو. ١٨٩٣ ۾ لوڪمانيه تلڪ مهاراج عام لوڪن ۾ ديش پڳتيءَ جي پاونا جاڳائڻ لاءِ گڻيش پوڄن جي اُتسو جو آرنڀ ڪيو ۽ ١٨٩٥ ۾ شواجي اُتسو منائڻ جي رسم جاري ڪياڻين جيئن نوجوانن ۾ ديش ڪي آزاد ڪرڻ جو اُمنگ اُپري. هن ساڳئي وقت پنهنجن ٻن اخبارن ڪيسري (مراٺيءَ ۾) ۽ مرهٽا (انگريزيءَ ۾) ذريعي انگريز سرڪار خلاف طوفاني پرچار به جاري ڪيو. ١٨٩٦ ۽ ١٨٩٧ ۾ ملڪ ۾ ڏڪار مونهن ڪڍيو. ڪيسري اخبار ۾ لوڪمانيه لکيو ته ڏڪر ڪارڻ ڪنگال ٿيل آباديگارن کي سرڪار کي ڍلون ڏيڻ کان انڪار ڪرڻ گهرجي. ١٨٩٧ ۾ پوني ۾ پليگ جي بيماريءَ مونهن ڪڍيو. مٿان پليگ جي بيماري ڦهلجي چالوٽيءَ ٿائين هلي وڃي ۽ انگريزي فوج ڪي وڃي وکوڙي ان امڪان ڪي روڪڻ لاءِ پليگ ڪمشنر مسٽر رانڊ گهرن خالي ڪرائڻ لاءِ بلڪل بيهودا ۽ اپنگا رستا اختيار ڪيا ۽ بعضي استرين جو اپمان به ڪيو ويو. ان لئي

ٽلڪ مهاراج ڪڙي ٽڪا چيٽي ڪٽي. ٥ مئي ١٨٩٧ ڪـي ڪيسري اخبار ۾ لکيائين:

پليگ ڪمشنر ظلم ڪري رهيو آهي. مرڪزي سرڪار کي چوڻ مان ڇا ورتو.

١٥ جون ١٨٩٧ جي ڪيسري اخبار جي پرچي ۾ شواجي اُتسو جي رپورٽ آئي. ان رپورٽ ۾ ان اُتسو ۾ "شواجي شلوڪ" ٽالي سان ڪي شلوڪ پڙهيا ويا هئا جي اخبار ۾ پڌرا ڪيا ويا. هڪڙي تقرير ڪجهه هيئن لسيتور هئي:

"اڄ شواجي اُتسو تي هرڪنهن کي خوش ٿيڻ گهرجي. اسين پنهنجي ديش جي وڃايل آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيا آهيون ۽ اسان سڀني کي گڏجي اهو بوجهو کڻڻو آهي، تنهن ڪري پنهنجي من ۾ جيڪو رستو اچي سو اختيار ڪري ڪو اهو بار کڻڻ جي ڪري نه اُن جي آڏو رنڊڪ وجهڻ ٺيڪ نه آهي. اسانجو پاڻ ۾ جهيڙو اسانجي ترقيءَ جي آڏو اچي رهيو آهي. جيڪو ملڪ کي چيڀاڙي ان کي ڪاٽي ڇڏيو؛ باقي ٻئي جي ڪم ۾ رنڊڪ نه وجهو. هي موقعا جي ديس جي ايڪتا آڻين ٿا سي پلي آيا."

ٻي هڪڙي تقرير ڪجهڙ ڇيو:

"جن لوڪن فرينچ انقلاب ۾ ڀاڱو ورتو هو ان خون ڪرڻ جي تهمت کان ٻڌهه انڪار ڪيو ۽ چيائون ته، اسان ته پنهنجي رستي مان ڪنڊا ٻي دور ڪيا آهن. اهو مثال ڇو ڪين مهاراشٽرا (شواجي) سان لڳائڻ گهرجي."

www.drpathan.com Page # 75

لوڪمانيه ٽلڪ مهاراج، جو ان ميڙ جو سڀاپتي هو تنهن پاڻ پنهنجي ڀاشڻ ۾ چيو:

”شواجي افضل خان جو خون ڪيو سو ڇا اهو پاپ ڪيائين؟ مهاڀارت ۾ ان سوال جو جواب ڏنل آهي. شري ڪرشن گيتا ۾ چيو آهي ته ڌرم پڌ ۾ پنهنجي گروءَ ۽ مائٽن کي مارڻ ڪو پاپ ڪونهي. ماڻهو جيڪڏهن ڦل جي اڇا ڪانسواءِ ڪو ڪارج ڪري ته ان ڪارج جو دوش ڪيس نٿو لڳي. شواجي پنهنجي پيٽ ڀرڻ لاءِ ڪجهه ڪونه ڪيو؛ ٻين جي ڀلي خاطر ۽ شڀ ڀاونا سان شواجيءَ افضل خان جو قتل ڪيو. جي چور اسانجي گهر ۾ گهسي اچن ۽ اسانکي ٻاهر ڪڍڻ جي شڪتي ڪانهي ته اسانکي بنا ڪنهن هٻڪ جي گهر جا دروازا بند ڪري کين جيئري جلائي ڇڏڻ گهرجي. ڀڳوان ڪنهن کي پروانو ڪونه ڏنو آهي ته هندستان جي راڄ جو تامرپٽ (پٽو) لوکي آهي. شري شواجي مهاراج ڌارين کي پنهنجي ٻوميءَ مان هڪالي ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي؛ تنهن ڪري هن تي ڪو دوش ڪونهي. نه ڪو پرائي ملڪيت ڦرڻ جي ڪيائين. اوهان پنهنجي نظر کي کوهه جي ڏيڏر جي درشتيءَ جيان سوڙهو نه ڪريو؛ پينل ڪوڊ جي ڪڏي مان نڪري شريمد ڀڳوت گيتا جي وشال ڪمتر ۾ گهڙي سريشٽ آتمائن جي ڪارج جي تلنا ڪريو.“

Gul Hayat Institute

٢٢ جون تي چاپيڪر ڀائرن مسٽر رانڊ پليگ ڪمشنر جي مٿان گولو اڇلايو. لوڪمانيه تلڪ مهاراج تي مٿين ڀاشڻ ڪرڻ لاءِ بغاوت جي قانون هيٺ سرڪار ڪيس هلايو. سرڪار جو چوڻ هو ته سندس ان ڀڙڪائيندڙ ڀاشڻ ڪرائي اهو خون ٿيو آهي. لوڪمانيه کي ١٨ مهنا جيل مليو.

www.drpathan.com Page # 76

چاپيڪر ڀائر، دامودر، ٻالڪرشن، واسديو، مهاديو چتري کي ڦاسيءَ تي لٽڪايو ويو. ناتو ڀائرن کي وري ديش نيڪالي ڏني ويئي. تنهن سواءِ پوني شهر تي چٽي پوليس مڙهي ويئي يعني پوني نواسين کي هيسائڻ ۽ دٻائڻ لاءِ خاص پوليس فورس پوني ۾ رکيو ويو ۽ انهن جو خرچ وري پوني نواسين تي ئي مڙهيو ويو.

سرڪار جي انهيءَ دٻاءَ جي نيتيءَ خلاف انڊين نئشنل ڪانگريس جي اجلاس ۾ سر سريندر ناٿ بئنرجيءَ تقرير ڪندي چيو:

”سرڪار پوني تي چٽي پوليس مڙهي آهي. اها سڀڪن وڏي ڳالهه آهي. لوڪمانيه ٻال گنگادر تلڪ ۽ پوني جي ٻين اخبارن جي سمپادڪن کي گرفتار ڪرڻ ۾ سرڪار وڌيڪ ڀاري ڀل ڪئي آهي. اسانکي لوڪمانيه لاءِ پوري همدردي آهي ۽ قيد جي ڪوٺڙيءَ اندر ٻاساڻجي هوندي، ڀاونا هن سان ساڻ آهي. سارو ديش اڄ روئي رهيو آهي ۽ لڙڪ هاري رهيو آهي.“

Gul Hayat Institute

بنگال جو ورهاڱو

سرڪار جي دٻاءُ جي نيتيءَ ۽ خاص طور تي بنگال جو ورهاڱو ڪري، ان کي ٻن ٽڪرن ڪرڻ جي پڌرائيءَ ملڪ ۾ طوفان کڙو ڪري ڇڏيو. اصل ۾ بنگال، بهار، اوڙيسا ۽ آسام جو هڪ يڪو پرڳڻو هو جو ليفٽيننٽ گورنر جي هٿ هيٺ هلندو هو. هند وائيسراءِ لارڊ ڪرزن ان جا ٻه ڀاڱا ڪري هڪ ۾ اوڀر بنگال ۽ آسام آندو ۽ ٻئي ۾ اولهه بنگال، بهار ۽ اوڙيسا آندا. وائيسراءِ جو مقصد هو ته بنگال پرڳڻي اندر جا راڄنيتي سجاڳي پيدا ٿي آهي ان کي سولائيءَ سان ڪچلي سگهجي.

١٩٠٥ جي آڪٽوبر ۾ جڏهن ٿي ورهاڱو عمل ۾ آيو تڏهن سڄي بنگال ۾ ڄڻ ماتم مچي ويو ۽ ان مان ديش ڀڳتيءَ جا نوان انوکا سُر ۽ آلاپ نڪتا. انهن ۾ خاص طور لوڪپريه ٿي ويو آنند مٺ ناول ڪتاب ۾ آيل گيت بندي ماترم.

ڪي بولي مان تون ابلا

هي ڀارت ماتا! توکي ڪير ٿو چوي ته تون اَبلا آهين.
ٽيهه ڪروڙن جي مک مان جو ناد وڄندو
سٺ ڪروڙ ڀڄائن (ٻانهن) مان جو تيغ هلندو
تون ته اَڪٿ شڪتي ۽ ٻل واري آهين
توکي ماتا وندنا.

www.drpathan.com Page # 78

ترت ئي وندي ماترم گيت سڄي بنگال جو ماتر ڀوميءَ جي آواهن جو گيت ٿي پيو ۽ ساري ڀارت ديش جو راشٽريه گيت ٿي پيو. ڪيئي جوان آزاديءَ جا اُپاسڪ بڻيا، قيدين ۾ ٻانڌي بڻيا، رُلن پٽن ۾ رليا، ۽ ڪي ته ڦاسيءَ جي تختي تي لٽڪايا ويا.

گرديو، ڪوي روي ٻابو ٺاڪر، پاڻ سرگس ۾ گيت ڳائيندو هو ۽ سندس آواز ڳوٺ ڳوٺ ۾ گونجڻ لڳو.

ايڪ هون، ايڪ هئين، ايڪ هوئون هوئيل

گڏ هڪ هئاسون، گڏ هڪ آهيون، گڏ هڪ ٿي رهنداسون.

شري اربندو گوش جو ان وقت ٻڙودي ۾ پروفيسر هئو، سو نوڪري ڇڏي بنگال ۾ آيو ۽ بنگال مان هڪ ئي وقت ٽي اخبارون ڪڍي - يگنتر، بندي ماترم ۽ ڪرم يوگي - سڄي ڀارت ۾ سوتنترتا جو سنديش پهچائڻ لڳو. ڪيس سوتنترتا جو اوتار ڪري ڪوٺڻ لڳا Prophet of Independence ۽ بلاشڪ هو ان آباديءَ جو پاتر هو.

بپن چندر پال، بنگالي اوپرش، مدراس ڏانهن ڪاهي ويو ۽ مرينا واري ميدان تي لڳاتار ڏينهن جا ڏينهن پربل وياکيان ڪندو رهيو جو ٻڌندڙن ته نهيو پر پڙهندڙن جا به لک ڪانداري ڇڏيندا هئا. پنجاب ۾ وري لالا اجيت سنگهه سوتنترتا جو سنديش گهر گهر ۽ ڳوٺ ڳوٺ ۾ پهچايو. مهاراشٽر ۾ ته اڳ ئي لوڪمانيه تلڪ پنهنجي ڪيسري ۽ مرهٽا اخبارن دوارا آگ لڳائي ڇڏي هئي. هڪ لڳا لوڪمانيه هڪ هنڌ تقرير ڪندي چيو:

”اسين انگريز سرڪار کي ڀلون گڏ ڪرڻ ۾ سامهه نه

www.drpathan.com Page # 79

ڏيندا سين، لکي وري اسين اهي اعلان ۽ قانون برقرار رکڻ
۾ ڪا مدد ڪندا سون. اسين سرڪاري ڪورٽون هلائڻ
۾ سهڪار نه ڏيندا سون ۽ پنهنجون ڪورٽون کوليندا سون.
وقت اچڻ تي اسين ٽيلون ڏيڻ کان به انڪار ڪندا سون.
اوهين ڪمشت تي اتين ڪري ڏيکاريو. جيڪڏهن اوهان
اتين ڪيو ته سياڻي کان ئي اوهين سوتنتر ٿيندا."

اها هڪ دلچسپيءَ جي ڳالهه آهي ته اوڪمايه هي
ويچار مهاتما گانڌيءَ جي پارٽي راجنيتي ڪيتر ۾ اچڻ کان
١٠-١٥ سال اڳ ظاهر ڪيا جن کي مهاتما پوءِ عمل ۾ وڌو.
پال، بال ۽ لعل جي ترمورتي ساري ملڪ لاءِ سوتنترتا
سنگرام جي پڻ هڪ نشاني اڀجي پيئي. برهما، وشنو،
مهيش جي روپ جيان هن ترموريءَ جون تصويرون ڪيون
ويون جي ڪلڪتي کان ڪراچيءَ تائين ۽ ڪشمير کان
ڪنيا ڪماريءَ تائين ڦهلجي ويون. ڀارت ماتا جي وري
ڀوانيءَ جي روپ ۾ تصوير ڪيدي وئي جنهنجي هيٺان
لکيل هو: جدي ۽ جدم ڀومي سورڳ کان به پيارون آهن.

١٩٠٦ ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس جو اجلاس ڪلڪتي ۾
ڪوٺايو ويو جنهن ۾ سياڻپي هو ڀارت جو مها پتا اڳران
(Grand old man of india) دادا ڀائي نوروجي. هن ١٩٠١ ۾
هڪ ڪتاب شايع ڪيو هو جنهجو اڳالو هو
Poverty and the British Rule in India يعني "ڀارت ۾
انگريزي راڄ ۽ مفلسي."

دادا ڀائيءَ پنهنجيءَ صدارتي تقرير ۾ پهريون دفعو
"سوراج" شبد جو اپيوگ ڪيو ۽ چٽائيءَ سان اعلان ڪيو

www.drpathan.com Page # 80

۽ البدين تشمل ڪانگريس جو مقصد آهي ڀارت ديش لاءِ "سوراج" حاصل ڪرڻ.

اُن اجلاس ۾ بنگال جي ورهاڱي خلاف آواز اُٿاريو ويو ۽ ديشواسين کي اپيل ڪئي وئي ته وديشي مال نه ورتاءِ، انگريزي مال جو بهشڪار ڪريو ۽ قومي تعليم اپنايو.

بنگال جي ورهاڱي خلاف تحرڪ کي دبائڻ لاءِ سرڪار دٻاءَ جي نيتي اختيار ڪئي. مئي ۱۹۰۷ ۾ پنجاب جي شير لالا لجپتراءِ ۽ سردار اجيت سنگهه کي گرفتار ڪري منڊلي (برما) ڏانهن ويا. اِپن چندر پال کي ديش نيڪالي ڏني وئي.

هن منزل تي انهن ڏسڻ ۾ آيو ته ديش جا ڪي اڳوان مثلاً راش بهاري گهوش، گوپال ڪرشن گوکلي، سر فيروزشاه مهتا ڪلڪتي اجلاس ۾ بحال ڪيل ٺهراءَ کي نرم ڪرڻ جي فائدي ۾ هئا. سورت ۾ ۱۹۰۷ ۾ جيڪو ڪانگريس اجلاس ٿيو تنهن ۾ بال گنگاڌر تلڪ، اربندو گهوش ۽ سندن ساٿين اهڙي ڪوشش کي روڪڻ لاءِ راش بهاري گهوش کي اجلاس جو سڀاپتي ڪرڻ جي مخالفت ڪئي ۽ اجلاس ۾ انڪري ڪوڙ گمبوڙ ٿي پيو ۽ اهڙيءَ طرح ڪانگريس اندر ٻه ڌريون پيدا ٿيون. هڪ گرم ۽ ٻي ارم ڌر.

شري اربندو گهوش جي صدارت هيٺ سورت ۾ عام شاهي ميڙ ۾ لوڪمانيه تلڪ گرم ۽ ارم ڌر جي نيتيءَ جي وچ فرق هيٺين دستور سمجهايو:

"ارم ڌر وارا انگريزي ٻنڌڪن جهڙي خود حڪومت (Dominion Status) ٿا گهرن پر گرم ڌر وارا پورن سوراج

www.drpathan.com Page # 81

شهيد هرچندراءِ وشنداس

Gul Hayat Institute

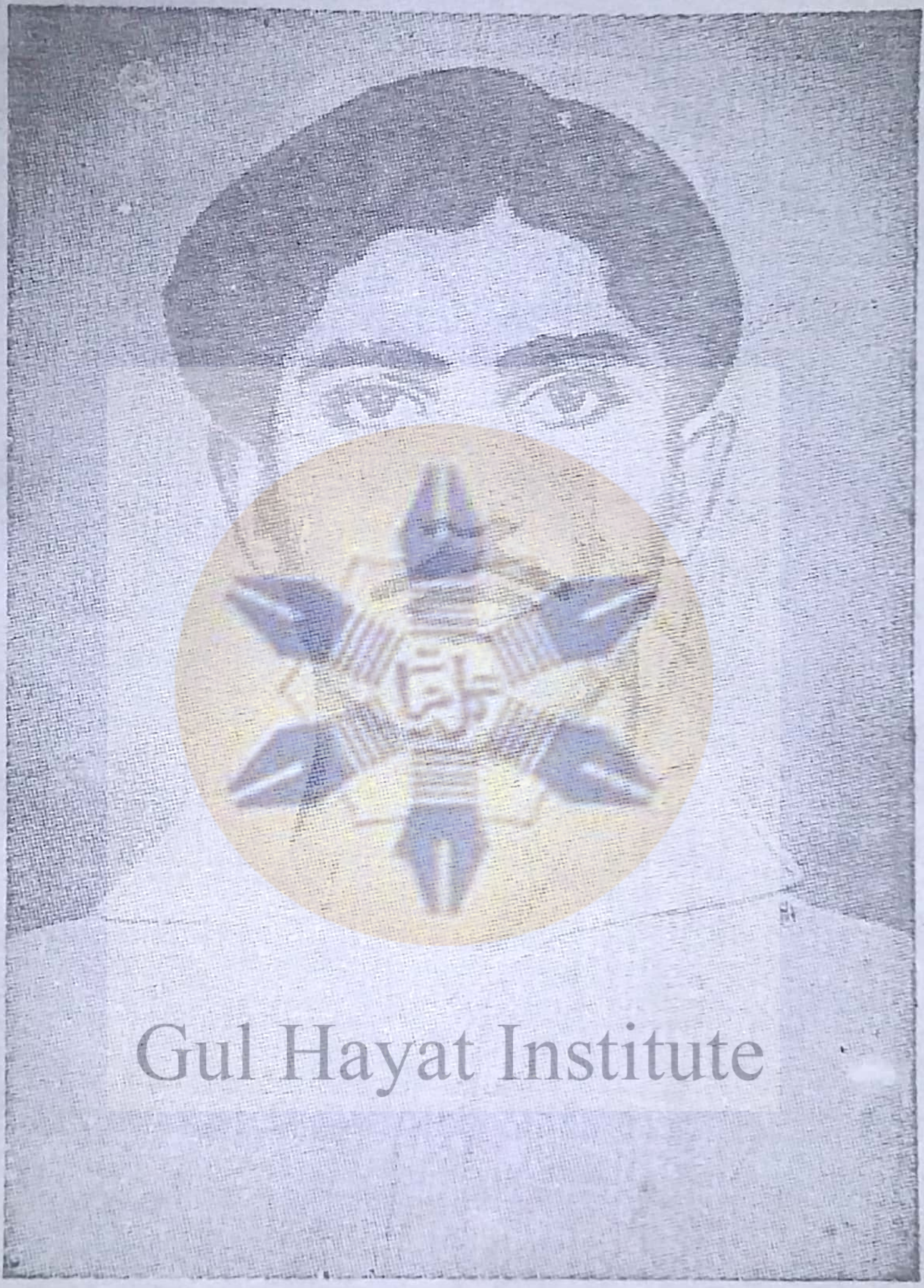

Martyr Hemu Kalani
who was hanged by the Military
Authority for uprooting Railway Track
during the Quit India Movement of 1942

www.drpathan.com Page # 83

جي طلب ٿيا ڪن ۽ اهڙي طلب ڪرڻ ڪارڻ جيڪي به مصيبتون نازل ٿينديون تن کي برداشت ڪرڻ لاءِ تيار آهن. جڏهن جپان جهڙو ننڍڙو ملڪ يورپ ۾ روس جي راز جي سلطنتشاهيءَ کي شڪست ڏيئي سگهيو آهي تڏهن اسان جو هيءُ اٿاهه ملڪ ڇو ڪين آزادي حاصل ڪري سگهندو.؟

اُنهن ٻن ڌرين ڪانسواءِ ديس اندر هڪ ٽين ڌر به پيدا ٿي جن هنسڪ طريقو اپنايو.

بنگال ۾ سرڪاري ڏاڍ زور شور سان جاري هئو. اُن ڏاڍ جو مقابلو انگريزي عملدارن کي ٻم گولن سان اُڏائڻ سان ڪجي. اهڙي نيتيءَ جا مهندار هئا سوامي وويڪانند جو ڀاءُ ڀوپيندر ناٿ دت ۽ اربندو گهوش جو ڀاءُ رويندر ڪمار گهوش.

۱۹۰۸ ۾ مظفرپور ۾ خودي رام بوس ٻن انگريزي عورتن مس ۽ مسز ڪيننيڊيءَ تي ٻم گولو اڇلايو.

خودي رام بوس کي ڦاسيءَ جي سزا ڏني وئي جنهن تي لوڪمانيه تلڪ پنهنجي ڪيسري اخبار ۾ ۱۲ مئي ۱۹۰۸ تي ”ديش جي بدبختي“ (Country's Misfortune) ۽ ۹ جون ۱۹۰۸ تي علاج غير - دائمي (Remedy not lasting) جي سري سان ٻه ليک لکيا. سرڪار لوڪمانيه تلڪ تي ۱۲۴ قلم (سرڪار خلاف بغاوت) ۽ ۱۵۳ قلم (اِن جاتين ۾ نفاق ڦهلائڻ) جي تهمت هيٺ مقدمو هلايو؛ ڪيس ڪورٽ ڇهن سالن جي سزا ڏني، ۽ ڪيس سمنڊ پار ليڪالي: ڏيڻ ۽ هڪ هزار رپيا ڏنڊ ڀرڻ جي فتوا ڏني. لوڪمانيه تلڪ پنهنجي وڪيل کي استدعا ڪئي هئي ته تون هرگز اها طلب نه ڪجانءِ ته اُنهن پيدل ڪورٽ ۾ بغاوت جي ڏوهه لاءِ جاچ.

www.drpathan.com Page # 84

سال وٺ ۾ وڌ سزا آهي اُن ڪان گهٽ مونکي ملي.

اُن فتوي ملڻ تي لوڪماليہ لاءِ پنهنجي مک مان جي شبد اُچاريا سي آزاد ڀارت ۾ هميشي هاء ڪورٽ جي الهيءَ ڪمري ۾ اُڪريل آهن جنهن ۾ متس اهو مقدمو هلايو ويو هو ۽ سزا جو اعلان ڪيو ويو هئو.

لوڪماليہ چيو:

"Inspite of the verdict of the Jury, I maintain that I am innocent. There are higher powers that rule the destinies of things and it may be the will of Providence that the cause which I represent should prosper more by my suffering than by my remaining free."

"جوريءَ جي فتوي ٻاوجود مان اُن ڳالهه تي مڪم آهيان تہ مان بي قصور آهيان. هن ٻرٿويءَ تي جيڪي ڪجهہ آهي تنهن تي ڪنهن اوچ شڪتيءَ جو راڄ هلي ٿو ۽ ڪير ڄاڻي ٿو تہ ودڌاتا جي اها چاهنا آهي تہ جنهن ڪاريہ لاءِ مان جتن ڪريان ٿو سو منهنجي آزاد رهڻ جي ڀيٽ ۾ منهنجي ڪشٽن سهڻ سان وڌيڪ قلي ڦولي."

لوڪماليہ ٻال گنگاڌر تلڪ ڇهہ ٿي سال منڊلي جيل (برهم ديش - برما) ۾ رکيو ويو. جيل جي قانون موجب هرڪنهن قيديءَ کي سال پنيان اڳي ٻڳي ۾ مهنا ڇوٽ ڏني ويندي آهي، جنهن موجب لوڪماليہ قيد جي ڇهن سالن جي عرصي کان ٻارهن مهنا اڳ آزاد ڪيو ويو هو ۽ سرڪار ڪيس اڳي آزاد ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو ڪمشنر

www.drpathan.com Page # 85

رپورٽ ڪئي ته لوڪمانيه تلڪ صاف چوي ٿو:

”جيئن آءٌ ٻاهر نڪرندس ليڪن ڪدم ورتي برطانيه سرڪار خلاف پرچار شروع ڪندس. انگريزن کي هن ملڪ مان لڏي ڪيڻ جي ڪوشش ۾ پنهنجي جيون وتيت ڪندس. جيئن جپان سچاڳي ٿي روس کي سيکت ڏني آهي ليئن ڀارت پڻ جلدئي اٿي ڪڙو ٿيندو.“

لوڪمانيه جيڪي ڇهه سال منڊلي جيل ۾ گذاريا ان عرصي ۾ هن هڪ أملهه گرنٿ تيار ڪيو جنهنجو دنيا ڀر جي أعليٰ ۾ اعليٰ گرنٿن ۾ شمار ٿئي ٿو- گيتا رهسيه يا ڪرم يوگ شاستر.

جن ٿن ليکن لکڻ ڪارڻ لوڪمانيه تلڪ کي ڇهه سال سزا ملي سي اهڙا اهم آهن ۽ ايترو السا هت ڪندڙ جو اهي هتي درج ڪرڻ نامعقول نه ٿيندو.

ا- ٻم گولن جو رهسيه

(ڪيسري ٢٦ مئي ١٩٠٨)

”٢٢ جون ١٨٩٧ رات جو رئنڊ جي خون ٿيڻ کان پوءِ هي مظفرپور ۾ ٻم گولن هڻڻ جو واقعو سرڪار جي ڌيان لائق آهي. اهي خون جا واقعا شخصي دشمني، ضدوغيره جو نتيجو ڪو نه آهن. ١٨٩٧ ۾ پوني ۾ پليگ وقت سرڪار جي ڪيل اپاچارن برخلاف آواز ڪڙو ڪرڻ لاءِ رئنڊ جو خون ڪيو ويو. بنگالي ٻم بنگال جي ورهاڱي خلاف لوڪن جي لاءِ جو اظهار ڪري ٿو. ١٨٩٧ جي خون سرڪار جي پليگ وقت ٿيري ڪارروائيءَ ۾ تبديل آندي جو هن جون اکيون پنهنجي غلطين طرف پوءِ ئي کليون ۽ سندن آکڙ ٽٽي. ليئن سرڪار کي پنهنجي چوڪ محسوس ڪرڻ گهرجي ته

www.drpathan.com Page # 86

"

سرڪار جي ساڍن ٽن سالن جي ڏيـــر ڏوس ۽ ظلم جي ايتري جو نتيجو اهڙو آهي ته هي سرڪار پنهنجي ڏاڍ ڪرڻ جي ايتريءَ ۾ اچا بـــ قبر کوهيو نه ڪندي تـــ پوءِ گوڙين راڄ ڪندڙن لاءِ ٻيهڪر نتيجا اڪرندا.

لوڪ گهرن ڇا ٿا؟ هيءَ راڄ لوڪن جي راءِ موجب هلايو وڃي. هند سرڪار بي جوابدار آهي. انهڪي جوابدار سرڪار بڻايو وڃي يعني لوڪن کي سوراڄيه جو حق ڏنو وڃي. لوڪ جن لاءِ راءِ ڏين. ٽن کي راڄيه سٽا هٿ ڪرڻ گهرجي. لوڪن کي سوراڄيه جـو حق ملندو ته پر گولا پـاٺيهي بند ٿي ويندا.

لوڪن جي پرڀل اڇا آهي ته اسانکي حق ملن. ان اڇا جي سولائيءَ سان پورتي ڪرڻ جي جيڪڏهن سرڪـار کي ڪا پرواهه نه آهي ته اهو ٿي ڪجهه ٿيندو جو سرڪار کي نه ٿو وڻي يعني ڪو اتـاولر، مغز ڦريل ماڻهو، چوري ڇپي پنهنجون ڪارروايون ڪرڻ لـڳندو...... لوڪن کي ڏاڍ جو راڄيه هلائڻ بند ڪري سوراڄيه جو حق ڏيڻ سان ٿـي بم گولن جي واٽ بند ٿيندي. اهو آهي بم گولن جو رهسيه."

٣- ديس جو درياڳيم

(ڪيسري ١٢-٥-١٩٠٨)

جن جوانن هي خون ڪيا سي بنگالي ڪي چور يـا بدمعاش نـه آهن. انهن جي هڄي هـا ته هو پوليس اڳيان خون جي ڳالهه نه ٻاسين ها. بنـگالي جوانن هي ڳجها رستا اختيار ڪري روس جي بـاغي جوانـــن جئن عملدارن کي مارڻ جي سبق سٽي، انهن ۾ هندجو ڪو سوارٿ ڪـولـ

www.drpathan.com Page # 87

هو، پر گورن عملدارن جي آپي شاهي ڏاڍ ۽ ظلم مان پيدا ٿيل سنتاپ ڪري هنن ائين ڪيو. جيڪو روس ۾ اُن جي حاڪمن جي ڏاڍ جو نتيجو نڪتو سو ئي هت ڌارين عملدارن جي ڪيل ظلم جو پرڻام نڪتو آهي... راج ڪرڻ ڪي هميشھ ياد رکڻ گهرجي تہ لوڪن جي سهنشيلتا جي ڪا حد آهي. بنگال جي ورهاڱي ڪرڻ ڪانوني بنگالي جنتا جي دل ۾ نهايت ناراضپو آهي. قاعدي موجب انهي ورهاڱي کي رد ڪرڻ جا جيڪي اُپاءُ ورتاسون سي بيڪار ويا آهن. اهڙيءَ حالت هيٺ گورن عملدارن جي مغز ۾ پوسو پيل چٽبو جو سمجهن ٿا تہ ڪو مٿي ڦريل جوان نہ نڪرندو جو هنسا پيل قدم کڻي.... پيدا ماڻهو پنهنجي چڙ جي حد اندر روڪي بہ رکن پر سڀئي دنشواسي پنهنجي آويش ۽ سنتاپ ۽ چڙ کي دبائي چپ ڪري ويهن سو نہ ٿيندو ۽ نہ ٿيڻ گهرجي ڇو تہ اهڙن ماڻهن لاءِ تہ جڻ سدائين لاءِ غلامي جو گانگهو قائم رهندو ايندو....

سوراج جو حق حاصل ڪرڻ جي اِڇا لوڪن ۾ پيدا ٿيندي وئي آهي ۽ اهو حق ڪين ڪين ڏنو ويندو تہ پرجا جا ڪي لوڪ سنتاپ وچان، سار اُسار سوچڻ ڌاران وڳوڙ ڪرڻ ۾ لڳي ويندا... لالا لجپتراءِ ڪي بنا مقدمي هلائڻ جي سرڪار جڏهن ڪاري پاڻيءَ لاءِ موڪليو تڏهن هندي اخبارن لکيو هو تہ سرڪار جيڪڏهن هن طرح ظلمي روسي طريقا اختيار ڪندي تہ ڀارت جي جنتا کي پڻ روسي رعيت وارا رستا وٺڻا پوندا. ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي تہ سرڪار چوي تہ اسان کي چا بہ وڻي پيل ظلم ڪريون، وڻي جنهن کي بنا مقدمي ڪاري پاڻيءَ موڪليون، وڻي ڪنهن پرانت جو

www.drpathan.com Page # 88

ورهاڱو ڪرايون، وٽي سا ميٽنگ بعد ڪرايون يا سڀا ختم ڪرايون، جنهن ۾ وٽي تنهن لي راڄ ٻوه جو مقدمو هلايون، جنهنکي وٽي ٽنهنکي قيد ڪريون، توهين اهو سڀ مات ڪري سهن ڪندا رهو ۽ پنهنجو ڪيد ۽ سنتاپ حد کان ٻاهر نڪرڻ نه ڏيو. سرڪار جي اهڙي اميد رکي ٿي ته چئمو ڪين منشيءَ سوياو جي چارڻ نه آهي...

هندستان ۾ آپيشاهي ۽ بي جوابدار گورن جي حڪومت لوڪن لاءِ سهڻ جهڙي نه رهي آهي. راڄ سنتا انهن جي هٿن مان ڪيڊي لوڪن جي چونڊيل عيوضين جي هٿ ۾ اچي اهو ديش جو هرڪو وڃاروان رهواسي چاهي ٿو. ڪي انين سمجهن ٿا ته ولايت جي برٽش سرڪار کي وينٽي پٽر موڪلي عرض ڪرڻ سان اها استٿي اچي ويندي. پيا چون ٿا ته انين ٽيڪوني ناهي، سرڪار کي صاف چوڻ گهرجي ته اسانکي سوراج کپي ۽ ان جي حاصلات لاءِ سول نافرماني جو قدم کڻڻ گهرجي. ٽيهه ڪروڙ ديشواسين مان هڪڙو ماڻهو به هنن ذڪر ڪيل ٻن رستن کان ٻاهر ڪيئن نڪري ۽ پنهنجي دک سنتاپ کي روڪي؟ ٽيهه ڪروڙ ماڻهو چپ ڪري ويهن سو ٺيڪو نه آهي.

سرڪار کي مظفرپور جي بمگولن جي واقع مان سبق پرائڻ گهرجي ته نوجوان نهي شانتيءَ سان حق گهرڻ جي ليتي بيڪار ڏسي هاڻ همسا جو رستو وٺڻ لاءِ تيار ٿي آهي.. انهيءَ روڳ جو علاج آهي راڄ ڪاروبار کي سڌارڻ پر جيڪڏهن سرڪار هن دوا جو اپيوڳ نه ڪندي ته ديش لاءِ درياءَ جي ڳالهه چئجي."

٣- اُپاءُ دائمي ڪونهي (ڪيسري ٩ جون ١٩٠٨)

”نئين پدليءَ جي وديا ڪانهي، حق نه آهي، لوڪراڄ جو مان نه آهي، سڀيتا ڪانهي، سماڌان نه آهي، دارڊريه (ڪنگالپڻو)، دشڪال (ڏڪر) ۽ دروڻه شوشڻ (ملڪيت جو کسجي وڃڻ) اهي نيئي سدائين ڏاري رهيا آهن. انهيءَ آپتي مان ديش کي ڇڏائڻ لاءِ منهن متي ڪجي ٿو ته يڪدم انگريزي راڄ جو لوهي رولر متي کي قوڙي ٿو ڇڏي. اهڙي استٿيءَ ۾ ٻه اڇلائيندڙن جو ٻکش پيدا ٿئي ۽ گهٽ منڊليون لڪن نه آشچرج ڪهڙو؟ جيڪڏهن يورپ جي ڪنهن ملڪ ۾ اهڙي حالت پيدا ٿئي ها ته هو هندستانين جهڙي سهنشيلتا ۽ ڪميا ورتي ڪو نه ڏيکارين ها. اها ڇوٽي نه هيالي هوڪنهن کي پياري آهي سا رواجيءَ طرح برابر آهي. ٻر ڌرم نيتي، پراپڪار، سومان، ڪٽمب ۽ ديش جي آبرو، ديش ڀڳتي وغيره اوچ ڪلپنائن جي قيمت جان ڪان وڌيڪ آهي. جنهن کي اهڙا وڇار اچن تا انهنجي آلمڪ اُنتيءَ جي اِها نشاني آهي. جڏهن ديش ۾ اهڙيون ڀاونائون پيدا ٿين لـ سواڻي حاڪم جو ڪم آهي اهڙي منورتيءَ جي ٻيرويءَ جي واٽ ڪولي. انهيءَ بدران جي سرڪار ظلم ۽ زبردستيءَ سان بند ڏيئي ڀاونائن کي دٻائڻ جي ڪوشش ڪندي ته پوءِ ديش لاءِ ۽ ديش جي رعيت ۽ حاڪمن ٻنهي لاءِ مصيبت ڪڙي ٿيندي. جڳت جي اتهاس ۾ سڌ ٿيل ان سدالت کي هن وقت ڀلائين ڀلائي ڇڏڻ جو قل نڪتو آهي بنگالي پرگولو.“

لوڪمانيه تلڪ جي دل ڪيتري بهادر هئي ۽ ٻهاو سب جي ڪيس جي ٻاري ۾ هو ڪيترو اپي فڪر ٿو لکهجو

www.drpathan.com Page # 90

هڪڙو دلچسپ واقعو سمدس جيون ۾ ملي ٿو. پهرئين ڏينهن جڏهن پوليس کيس گرفتار ڪري لاڪپ ۾ رکيو ۽ خبر ملڻ تي جڏهن لوڪمانيه طرفان سمدس وڪيل پوليس لاڪپ ۾ ساڻس ملاقات ڪرڻ ويو ته ڏٺائين ته اهو ڏسي حيران ٿي ويو ته لوڪمانيه تلڪ آرام سان لاڪپ ۾ ننڊ ۾ ستو پيو هو. مٿين ڪيس ۾ ته هن وڪيل به ڪونه ڪيو. ڪيس پاڻ هلايائين.

[٢]

ورهاڱي جو نتيجو- نئين تحرڪ جي شروعات

بنگال جو ورهاڱو سرڪار کهڙيءَ نيت سان ڪيو، اُن جو کهڙو نتيجو نڪتو ان جو ڪجهه ذڪر ڪرڻ ضروري آهي، ڇو ته ڀارت ديش ۾ مهاتما گانڌيءَ جي رهبريءَ هيٺ جا آزاديءَ جي هلچل هلي ۽ جو روپ ان ورتو انجو بنياد بنگال ۾ پيو.

برطانيه سرڪار بنگال جي ورهاڱي ڪرڻ جو فيصلو ١٩ جولاءِ ١٩٠٥ تي ڪيو ۽ ٢٠ جولاءِ تي اهڙي پڌرائي ڪئي وئي.

بنگال جي ورهاڱي ڪرڻ پٺيان سرڪار جي مراد کهڙي هئي ان جي ڄاڻ هيٺين حقيقتن مان پوي ٿي:

هند وائسراءِ لارڊ منٽو جيڪو خط برطانيه سرڪار جي هند سيڪريٽري مسٽر مورلي کي لکيو ان ۾ چيائين: ”بنگال ۾ وڌندڙ سياسي شڪتيءَ کي ٽوڙڻ لاءِ بنگال جو ورهاڱو ڪرڻ ضروري آهي. بنگالي دماغ وارا ماڻهو آهن. ڪين ڪا ڏاڍ آهي جنهن سان پنهنجو آواز اثرائتو ڪري سگهن

ٿا. لهنڊڪري راڄڌاني ڪٽڪ. نظر ڪـرڻ بنگال جو ورهاڱو
ڪرڻ ضروري آهي."

بنگال جي اوڀر واري ڀڱي ۾ مسلمانن جـي گهڻائي
هئي. سرڪار جي نيت اهـا هئي تـہ مسلمانن کي الـڳ
ڪري، کين وڌيڪ سهوليتون ڏجـن ۽ کين آزاديءَ جـي
اڀياسڪن کان الڳ ڪري هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ قوت
وجهجي.

اوڀر بنگال جي ليفٽيننٽ گورنر چيو "منهنجون ٻہ زالون
آهن ۽ انهن ۾ مسلم زال منهنجي پياري آهي."*

٧ آگسٽ ١٩٠٥ تي ڪلڪتي جي ٽائون هال ۾ ورهاڱي
خلاف اعتراض ورڻ لاءِ هڪ ميڙ سڏايو ويو. ميڙ جي پڌري
ڪيل وقت کان ڪلاڪن جا ڪلاڪ اڳـ شاگرد جوڙا جوڙا
ٿي قطارون ٺاهي، سرگسون ڪري اچڻ لڳا تان جو سندن
تعداد ١٠ هزار ٿـي ويو. ساري شهر هڙتال ڪئي. ميڙ ۾
مزدور هڪ طرف هوا تہ ٻئي طرف ڪامورا، راڄائون ب
اچي ميڙ ۾ شامل ٿيا ۽ هڪ ٻئـي سان ڪلهي ڪس ڪري
رهيا هئا. "سنجيوني" اخبار ١٣ جولاءِ ١٩٠٥ تـي لکيو
انگريزي مال جو بهشڪار ڪرڻ گهرجي.

يڪدم لوڪ ان رٿ کـي پڪڙي ويـا. بنگال جي
ورهاڱي تي اعتراض جو اظهار ڪرڻ لاءِ ٻاريسال جي شهر ۾
هڪ سڪول جا شاگرد پيرين اگهاڙا ويا وڃا تہ سڪول جي

---

* هندستان جي سياست ۾ مسلمانن جو رول-
ڪملپش شرما ١٩٨٥

www.drpathan.com Page # 92

اختياريءَ وارن کين سڪول مان ڪڍي ڇڏيو.

۲۸ سيپٽمبر درگا پوڄا جي ڏينهن ڪلڪتي جي ڪالي گهاٽ مندر ۾ ۵۰ هزار ماڻهو اچي ڪٺا ٿيا ۽ درگا ماتا جي اڳيان هر هڪ مکه مان پرڻگيا ڪئي ته هي جڳدا آهيهجي سمڪ وچن ٿو ڪريان ته مان انگريزي شيون خريد نه ڪندس ۽ ڌارين کي اهو ڪم ڪونه ڏيندس جيڪو ديسي ماڻهو ڪري سگهندا.

ورهاڱي کي عمل ۾ وجهڻ لاءِ ۱۶ آڪٽوبر ۱۹۰۵ مقرر ڪئي وئي. ڪوي رويندر ناٿ اهو ڏينهن رکڙي ٻڌڻ جو ڏينهن ڪري ملهائڻ جو اعلان ڪيو ۽ هڪ خاص راڳ ان موقع لاءِ تيار ڪيائين. لوڪ راڳ ڳائيندا گنگا ڪناري ويا. انهن ۾ سريندر ناٿ ٻئنرجي ۽ ٻيا اڳوان هئا، سڀني ٻيرين اگهاڙا ۽ پيدل. ڪوي ٺاڪور جو راڳ جو هو ٻارن ڳائي رهيو هو سو هئو:

جڏهن ايشور هڪ ڪيو آهي
اُن کي بادشاهي تلوار
ڪيئن ٻه اڌ ڪري سگهندي؟

گنگا جي ڪناري ڪوي ٺاڪور پرڻگيا ڪرائي:

سرڪار سو ڪٽي وراهي
اسين ته هڪ آهيون
هڪ ئي رهنداسون

۱۵ اپريل ۱۹۰۶ تي ٻئريسال ۾ عبدالرسول ٻئريسٽر جي زير صدارت هڪ ڪانفرنس ٿي. سرڪار حڪم ڪيو ته وندي ماترم جو نعرو ڪو ڪرڻ نه ڏيڻو. ٻنگال کان ٻاهرئين

پوليس ڳهرائي وئي ۽ سندن هٿان سوديشي تحريڪ جي پاليڪارن مٿان مارڪٽ ڪرائي وئي. جٿو جٿو ڳوٺهي اهڙن کي ڏنڪ ۽ ٽي هنيان ويا. پوليس جي ان دهشتي ڪارروائي بابت خود انگريزي اخبار مئنچيسٽر گارڊين لکيو:

”روس جي زار شاهيءَ هيٺ به اهڙن قهرن جا مثال مشڪل ملندا.“

اربندو گهوش ”وندي ماترم“ جي سمپادڪ ٿي بغاوتي ليکن لکڻ لاءِ مقدمو هلايو ويو. بپن چندرپال کي سرڪاري شاهد ڪري گهرايو ويو ته گواهي ڏئي ته وندي ماترم جو سمپادڪ اربندو آهي. بپن چندرپال اربندو کي جيل موڪلڻ لاءِ سرڪار کي مدد ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ڪيس شاهدي نه ڏيڻ لاءِ ڪورٽ جي بي ادبيءَ جي ڏوهه هيٺ سزا ڏيئي قيد ۾ موڪليو ويو.

”سنڌيا“ اخبار جي سمپادڪ برهم باندو اُپاڌياءَ تي ڪيس ڪيو ويو ته هن بيان ڏنو:

”مان هن ڪارروائيءَ ۾ پاڻ ڪين وٺندس. ايشور سوراج وٺڻ جو جو ڪارڻ مون تي رکيو آهي، اهي سرانجامي ڪرڻ ۾ انگريز سرڪار کي جو مون کان حساب ڏئي ڇڪي. هو اسان تي راڄ ڪن ٿا ۽ سندن غرض اسان جي خلاف آهي ٿي آهي. سرڪار روسي زار شاهيءَ کان به وڌيڪ ظلمي طريقا ورتا آهن. انهن جواب جوانن کي روسي دهشت پسندن جي راهه جو ٿي ڏيکاريو آهي ــ ۽ سان ڪين ختم ڪرڻ.“

بنگال ۾ جا پرستشي بڻي لهنجو ٽوڙائي ۾ انگريزي بالا عملدار مسٽر سٽينس اجهو هتن شبدن ۾ ورڻن ڪيو:

"اول ماڻهن جو ڏاڍ بنگال جي ورهاڱي خلاف هئو، اهو وڌي هيئر سرڪار جي هر هڪ ڪارروائيءَ خلاف ٿياءِ وڌيو آهي. هاڻ ته هرڪو ڪٿيو پيو طلب ڪري سوراج جي، مڪمل آزاديءَ جي. سياسي خونريزي ڪرڻ ۽ اسڪولي شاگردن جي واس ٿي اچي ويو آهي."

ڀارت جي آزاديءَ جي پڙ جي الهاس جي جن کي ڄاڻ آهي. تنهن کي هن لهر ۾ ١٠ سال پوءِ مهاتما گانڌيءَ جي هلايل لهر جي وچ ۾ هڪ عجيب ۽ دل چسپ هڪ جهڙائي نظر ۾ ايندي. ١٩٠٨ ۾ گنگا نديءَ جي ڪنڌي تي جنتا وچن ڪيو ته ١٩٣٠ ۾ راويءَ جي ڪنڌي تي ڀارتواسين آزاديءَ جي پرلگيا ڪئي. ساڳئي نموني جا جلوس، ساڳئي نموني جنڊيءَ اڳيان مٿو ٽيڪڻ وغيره.

١٨٥٧ جي آزاديءَ جي پهرئين ڪوشش ڪانپوءِ شاهي پٺاڻي ٽي هي پيو آندولن هو جو لڳ ڀڳ ٥٠ سالن ڪانپوءِ آيو. پنجاهه سالن جي جيان ٿيان ماٺائيءَ ڪانپوءِ بنگال جي ورهاڱي وري نئين سر ديش ڀر ۾ انگريزي راڄ جي خلاف حقارت پيدا ڪئي.

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 94

سوديشي تحرڪ ۾ سنڌ جو رول

بنگال جي ورهاڱي ڪري جا سوديشي هلچل بنگال ۾ شروع ٿي ۽ سڄي ديش ۾ ڦهلجي وئي اُها سنڌ تائين ب اچي پهتي. قومي تعليم ۽ انگريزي مال جو بهشڪار انهن اسمن جو سنڌ ۾ ب ڪافي پرچار ٿيندو رهيو.

مهاراج لوڪرام شرما جو بنارس ۾ وديا وٺي رهيو هو سو بنگالين جي سنگ ۾ اچڻ ڪري پڙهڻ ڇڏي حيدرآباد ۾ اچي سوديشي وستن جو دڪان کولي ويٺو.

ٻيو اُن زماني جو ديش ڀڳت جنهن سڄي سنڌ کي پنهنجن گيتن ۽ راڳن سان هلائي ڇڏيو ۽ ٻڌندڙن جا رونگٽ کڙا ڪري ڇڏيندو هو سو هو ساهتي نواسي سرڳواسي ٽولارام ميگھراج بالاڻي. هو ڪوي هو، گائڪ هو، گياني هو ۽ سڀ کان وڌيڪ هو ديش ڀڳت هو ۽ سوراج ۽ سوديشيءَ جو زبردست پرچارڪ هو. هو پيرن پنڌ يا گڏهن وهٽ تي ٻاراڻ رستي هڪڙي ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ ڏانهن پيو ڦرندو گهرندو هو ۽ جوانن کي ديش ڀڳتيءَ جو امرت رس پياريندو هو.

سکر ۾ سرڳواسي ديش ڀڳت ورومل بيگراج جي ڪوشش سان سوديشي مال جي وڪري لاءِ سوسائٽيءَ جو دڪان کوليو ويو. سيٺ چيٿومل هرڊرام (سيٺ چيٿومل ڀولچند والي ڪوٺيءَ جا مالڪ) سوديشي ڪپڙي ناهڻ جا اڏا شڪارپور ۽ سکر ۾ وڌا.

حيدرآباد جي هڪ اورڪي وڪتي هو پروفيسر جيوترام ڀڳوانداس ڪرپالاڻي جـو هڪ جلوپدار ديش ڀڳت هـئو ۽ وديارٿين ۾ ملڪ جي محبت جو اُڀ چيٽيندو هو. ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي، شري لعلچند ڙاءِ ڙنومل، مهراج وشنو شرما، ۽ نائنس اسناهه ۽ پرتڙا حـاصل ڪئي. جيوترام جـي پـاءِ وروءمل پڻ دڪان کوليو.

قومي تعليم جي هاچل جي اثر هيٺ ڪراچيءَ ۾ گروڪل، حيدرآباد ۾ برهم چرج آشرم، سکر ۾ آچارج کل ۽ شڪارپور ۾ برهم چرج آشرم برپا ٿيا.

آچارج جيوترام ڪرپالاڻيءَ جو وڏو ڀاءُ هئو ڏيئو شيخ جو انگـريزي راڄ جو ورودي هئو. هو عبيداللهه سنڌيءَ جـو ساٿي هو جو پوءِ ريشمي رومالن جي منصوبي ڪري مشهور ٿيو. عبداللهه اصـــل هڪ سکر هو جنهن ديو بند مدرسه ۾ تعليم ورتي هئي. هن سنڌ ۾ پير جهنڊي جي ڳوٺ ۾ مدرسه دارالرشاد ۽ ٻين ساٿين ساٿيءَ اموٽي تعليم ڏيڻ لاءِ هڪ مدرسه جاري ڪيو. ديو بند ۾ هڪ ٻيو سنڌي مسلمان مولـــوي محمد صادق ۾ سنڌس ساٿي هئو. اُتي شيخ الهند مولانا محمد الحسن وت علم ونديا هئا. مولوي محمد صادق ڪراچيءَ ۾ کڏي ۾ مظهر العلوم مدرسه کوليو جتي سنڌ هند جا شاگرد ۽ افغانستان، ايـران جا شاگرد اچي رهندا هئا جنهن ڪري بالڪن جي لڙائيءَ ڪان انگريزن جو دنيا جي مسلم حڪومتن ڏانهن اختيار ڪيل دشمنيءَ جـو رخ ڪين ليڪ روشن هئو. انڪري هو انگريزي راڄ جا مخالف بڻيا. چئيجي کٽي تـــ ۱۸ ۽ ۱۹ صديءَ وارن فقيرن، فراڻتن ۽ ولي شاهه جي روايت هي قائم ڪندا آيا.

ٽولارام ميگهراج ٻالاڻي هڪ انڊيئو نيمگر ٻر ٻاھ جو آلو هئو. سنڌ ۾ هي پهرئين جران هو جنهن سوراج ۽ سوديشي هلچل جو سنڌيءَ انڊين ۽ انڊين ڳوٺن لائين پهچايو. ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي ۽ لعلچند امرڏني مل ساڻ گڏجي هو قومي ناٽڪ تيار ڪري ديس ڀڳتيءَ جو پرچار ڪندو هو. هن "ماٿا" ۽ "صدائي سنڌ" اخبارون پڻ جاري ڪيون جن جو هو پاڻ سمپادڪ ڪندو هو. هن هڪ قومي شعرن جو ڪتاب پڻ شايع ڪيو "ملڪ ملاح" جو سرڪار ضبط ڪيو. انگريز پريسن جا مالڪ ڊڄي ويا ۽ هنن سندس اخبارون ڇاپڻ کان انڪار ڪيو. هو پاڻ هٿ ساڻ لکي لٿو لڳي پنهنجون اخبارون ڪيڻ لڳو.

ٽولارام ٻالاڻي سچ پچ سنڌ ۾ آزادي پڌ جو پرسڌ علمبردار بڻجي ها پر جوانيءَ ۾ ئي ڪيس ڪال ڪنهي ڪٽي ويو. سنڌ هڪ ٻالڪو بهادر وڃايو پر ٻالاڻي ڪٽمب سندس سنڌيءَ ڪي سدائين ياد رکيو ۽ آئينده جي آزادي آندولن ۾ سرگرم بهرو ورتو.

بنگالي انقلابي جوان کودي رام بوس کي جڏهن ڦاسيءَ تي لٽڪايو ويو ته ان جي شوڪ ۾ حيدرآباد ۾ گدومل پاٺشالا جي ميدان ۾ هڪ ميٽنگ ڪوٺائي وئي جنهن ۾ ٽولارام ٻالاڻيءَ ۽ ڊاڪٽر چوئٿرام تقريرون ڪيون. ان مهڙ ۾ هيٺيون راڳ ڳايو ويو.

آ ملو مٽدان ۾ جوهر دکالي کي لئي
جوهر دکاني کي لئي اور وطن لئي کي لئي
مت هٿو اغيار کي ظلم و ستم سي پائيئو
هر فقط پئدا هئين هم آزادي کي لئي

www.drpathan.com Page # 98

جڏهن لوڪمانيه تلڪ کي ڇهه سال سزا ڏني وئي، تڏهن ۾ ڊاڪٽر چوئٿرام جي ڪوشش سان قليليءَ جي پار هڪ ميڙ ڪوٺايو ويو. راتو رات جوانن کي ميڙ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ نوٽو ڏنو ويو، ۽ سؤن جي تعداد ۾ ماڻهو ميڙ ۾ اچي شريڪ ٿيا. اُن ميڙ ۾ ڊاڪٽر چوئٿرام جوش ۽ جولان سان تقريرون ڪئي ۽ تولارام مينگهراج ڀالاڻيءَ پڻ ڀاشڻ ڪيو.

ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي پنهنجي جيون ڪهاڻيءَ ۾ لکي ٿو:

”گرم دل جي اندر جيڪي تيز ذهنيت وارا هئا تن وري پنهنجي هڪ ڳجهي جماعت برپا ڪئي جا ”انقلابي دل“ جي نالي سان پرسد ٿي. اِن جماعت جو مقصد هئو ته ديش جي جدا جدا پرڳڻن ۾ انقلابي دل جون شاخون برپا ڪيون وڃن... مان ظاهري طرح گرم دل وارن جي خيالن جو هوس ۽ اندروني انقلابي دل سان همدردي هئي ۽ اُن وقت منهنجو اهو ذاتي وشواس هئو ته اسين پڻ انهيءَ طريقي اختيار ڪرڻ سان ديش کي آزاد ڪري سگهنداسون. انهن ويچارن ڪري مون اهو محسوس ڪيو ته مونکي جيل پوڻ ته پري رهيو پر شايد سر جي به سٽ ڏيڻي پوي. مونکي اِن ڳالهه جي پرواهه ڪانه هئي.“

سنڌ ۾ گرم دل يا انقلابي دل ۾ ڪيترا نوجوان ڀرتي ٿيا ۽ سرگرم ٿيا. سوديشي هلچل جو اثر سنڌ جي ڳوٺ ڳوٺ، هر هڪ شهر پرڳڻي ۾ آيو، خاص ڪري اسڪولي شاگردن ۽ ماسترن جي اندر سنڌ جي آزاديءَ لاءِ تاهيل ڪپڙا اچي ويا. تعليمي سنستائن جا سرڪردا، پنگتي سڌارڪ ۽ ديش پريمي جي پاوتا رکندڙن جي نشاني بڻجي لڳيءَ، انهن ۽ هالن جي

www.drpathan.com Page # 99

Gul Hayat Institute

شهيد ميگهراج لالا

شهید د ډاکټر

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 101

سوسي. اهڙي طرح سنڌ ۾ قديم زماني کان ڪپڙي اُڻڻ جو هنر جو انگريزي راڄ بعد اچي پوئين پساهن لي پهتو هو سو ختم ٿيڻ کان بچي ويو، ڪورين ۾ نئين جان آئي ۽ ماڻهو سنڌ جي آڌاڻن جي ڪپڙي پهرڻ لي فخر وٺڻ لڳا.

ديوان ٽيارام گدومل، ديوان پريداس، ديوان ڪوڙومل چندنمل جهڙن بزرگن سوديشي اپنائي ۽ برهمو سماج، آريه سماج، ديو سماج، ٿياسافيڪل سوسائٽي ۽ لڳ ڀڳ هر ڪنهن شيوا منڊلي ۽ پبلڪ سنسٿا جي ڪاربردارن سوديشي ڪپڙو پهرڻ شروع ڪرڻ سان سنڌ ۾ ڪورين جي ڪار ۾ اضافو آندو.

گڏوگڏ سوديشي کنڊ جو استعمال به شروع ٿيو. ايترن گهڻن ماڻهن ولائتي کنڊ بدر ڪٽي جو کير بدا مٺائڻ جي پيڙهڻ لڳا جو سوديشي کنڊ ڪافي انداز ۾ موجود ٿي ڪانه سگهي. سنڌ ۾ گڙ ٺاهڻ جي هنر کي وڏو زور مِلي ويو. ڳوٺن ۾ ولائتي کنڊ بدران جتي ڪٽي مسٽي واپرائڻ ۾ اچڻ لڳي. گڙ ٺاهڻ ايترو وڌيو جو سکر ۽ ڪراچيءَ ۾ گڙ جي واپار جي منڊي پڻ لڳي وئي. اهو سڀ انگريزي راڄ جي برخلاف ماڻهن جي دلين اندر جو لاءُ هئو ٿنهن جو پاهريون درشن هئو. الهيءَ ڪاريه صدقي انگريز سرڪار جي قهر جو بک راجنيتي ڪاريه ڪرتا ديش ڀڳت ويرومل بيگراج ۽ سندس ٻه ساٿي بڻيا جنهن قصي جو ذڪر اڳتي هلي ڪيو ويندو.

سنڌ ۾ راڄنيتي جيون جي شروعات
پهرين راڄنيتي ڪانفرنس

مٿي ٻڌايو ويو آهي ته سنڌ مان هر سال ڪي نه ڪي وطن دوست ۽ خاص طور تي ڪي ناميارا وڪيل انڊين نيشنل ڪانگريس جي ساليانن اجلاسن ۾ ڊسمبر ۾ ناتال جي موڪلن جي موقعي تي وڃي شريڪ ٿيندا هئا. اُنهن جي اُن سمپرڪ مان جا ملڪي محبت جي جنبش پيدا ٿي، تنهن سنڌ ۾ پهرين پرانتڪ راڄنيتي سميلن ڪوٺائڻ جو ويچار پيدا ڪيو. سميلن ۱۹۰۸ ۾ سکر ۾ سيٺ هرچندراءِ وشنداس جي پرڌانپڻي هيٺ ٿيو.

سيٺ هرچندراءِ جيڪو ۱۸۸۵ ۾ بمبئيءَ مان ايل.ايل.بي. پاس ڪري ڪراچيءَ واپس وريو ته ديوان ڏيارام گدومل سان پبلڪ ڪارج ۾ شريڪ ٿيو. هو ديوان ڏيارام کي پنهنجو ”هيرو“ يا آدرشي شخص ڪري مڃيندو هو. ٻئي ڄڻا سنڌ ۾ آرٽس ڪاليج جي ستاپنا لاءِ گڏجي ڪوشش ڪرڻ لڳا خاص ڪري گهربل ناڻي ڪٺي ڪرڻ لاءِ. سيٺ هرچندراءِ وڪيلن ۾ اهڙو ته پيارو ٿي ويو جو ڪيس بار ائسوسيئيشن جو سيڪريٽري چونڊيائون جنهن پد تي هو ۳۸ سال رهيو. هو ۱۸۸۷ ۾ ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن جو ميمبر ٿيو ۽ ۱۹۱۱ ۾ هو پريزيڊنٽ چونڊيو ۽ لڳاتار ڏهه سال سانده (۱۹۱۱-۱۹۲۱) پريزيڊنٽ پيو چونڊبو هو.

www.drpathan.com Page # 103

١٨٨٨ ۾ الهه آباد ۾ وڪيل البدين نئشنل ڪانگريس جي چوٿين اجلاس ۾ سيٺ هرچندراءِ پهريون دفع شريڪ ٿيو ۽ ان ۾ پاڻ شرط ڪيائين ۽ ان بعد هر سال ڪانگريس اجلاس ۾ شريڪ ٿيندو هو.

١٩٠٨ جي سمي ڇٽيو ته سنڌ ۾ سيٺ هرچندراءِ سڀني کان اڳاٽو ڪانگريس جو سمپندي هئو. البدين نئشنل ڪانگريس جي ستاپنا ڪندڙ بانيڪارن ۾ هڪڙو هئو شري اٿلن هيوم. هن ١٨٨٨ ۾ سيٺ هرچندراءِ کي لکيو هئو ته سنڌ ۾ ڪانگريس ڪارڻ کي قهلائڻ جو بار اوهان کڻو. وقت ڏيکاريو ته سيٺ هرچندراءِ ڪانگريس جي ڪارڻ لاءِ اوڙين سنڌ جي پبلڪ جيون جو پتامهه بڻيو ۽ انت ۾ هن ملڪ جي آزادي خاطر ۽ ديش جي سوڀاڳ برقرار رکڻ خاطر شهيد ٿيو.

سنڌ جي جنتا ۾ ديش لاءِ ڪيترو قرب هو ۽ آزاديءَ لاءِ ڪيتري تڙپ هئي تنهنجو ڪليو ثبوت ١٩٠٨ جي سکر واريءَ ان پهرينءَ سنڌ پوليٽيڪل ڪانفرنس ۾ مليو. ساريءَ سنڌ مان جدا جدا هنڌن تان پنجن سون کان به وڌيڪ ڊيليگيٽ اچي سکر ۾ گڏ ٿيا. تنهن ڪانفرنس سٽ سؤ ماڻهو ملاقي ٿي آيا هئا. مرحبا ڪاميٽيءَ جو چيئرمن هو ديوان پيسومل ذوقيرام وڪيل جنهن پرزيڊنٽ جي آجيان ڪندي سنڌ جي اڳواڻن لاءِ چيو:

”ديوان ڏيارام جيٺمل سنڌ جي پبلڪ جيون جو اَبو هو. وڏاڏا هنڪي اساڻي وچ ۾ وڌيڪ وقت لاءِ ڇڏي ها ته هو صاحب سنڌ لاءِ گهڻو ڪجهه وڌيڪ ڪري سگهي ها. پر هو اسان کان جلد کسجي ويو. سندس ديهانت بعد اساڻيون آسون اُميدون ديوان ٽهلرام کيمچند ۾ کتيون پر هو سمجهڻ ته

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 104

۴۲ سالن جي ننڍي عمر ۾ ئي اسان کان موڪلائي ويو. ان بعد سنڌ جي رهبري ۽ رهنمائيءَ جو مهان ۽ مشڪل ڪارڀار سيٺ هرچندراءِ جي مٿان پيو آهي. هي صاحب هن شرف جو هر طرح لائق آهي. اسانکي يقين آهي ته هن ڪانفرنس جي صدارت ڪري سيٺ هرچندراءِ اسانجي پورن ريت رهنمائي ۽ رهبري ڪندو."

سيٺ هرچندراءِ سميلن جي الوداعي تقرير ۾ چيو:

"هيلتائين انڊين نئشنل ڪانگريس جو سميلن ڪرائڻ اسان سنڌين لاءِ فقط هڪ خواب ئي رهيو آهي. اسان جا اڳوان اهڙي همت ساري نه ٿي سگهيا؛ پر هن ڪانفرنس جي بندوبست، انتظام ۽ ڪاروبار ڏسڻ بعد ائين چوندس ته انڊين نئشنل ڪانگريس جو اجلاس ڪرائڻ هاڻ اسان سنڌين لاءِ ڏکيو ڪم نه آهي. وقت اچي ويو آهي جو اسان پاران انهيءَ ڏس ۾ ڪوششون جاري ٿين ۽ ڪانگريس اجلاس ڪرائڻ جي تياري ٿئي."

هن ڪانفرنس ۾ جن مکيه پاڳ ورتو تن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا جنهن مان پتو پوندو ته انهيءَ سمي ڪير ڪير ڪانگريس ڪارڄ ۾ دلچسپي وٺي رهيا هئا.

ڪراچيءَ مان ديوان چندراءِ بخشراءِ، سيٺ لوڪامل چيلارام، هاسارام وشنداس ٺاراڻي، ريواچند فتحچند ڪلومل ڀلومل آيا هئا.

حيدرآباد مان مٿراداس رامچند وڪيل، چوهڙمل ڪندلمل وڪيل، هيرانند کيمسنگهه وڪيل، ڀولچند ڪندنمل، گوپالداس جهمٽمل وڪيل، ڊاڪٽر جيرامداس، واڌومل

www.drpathan.com Page # 105

ايلارام، ميوارام هريرام، هاسومل ڪلاچند، ڪيسوداس پُونمل ۽ ڪوڙيءَ وارو ٻصرمل آيا.

سيوهڻ جو گنگارام وڪيل، نوشهري جو ٽولارام مينگهراج ٻالاڻي ۽ ٻيسومل روچيرام ۽ لاڙڪاڻي مان لالچند نولراء وڪيل، منشي سنگتراء ۽ ديارام آيا. ديوان حڪومت راء طيب جو، مدن داس ڳڙهي ياسين جو پڻ شريڪ ٿيا.

شڪارپور مان ديوان مرليڌر جيرامداس وڪيل، ٺارائڻداس وشنداس سونيار، جهامراء وڪيل، ڀائو ديالداس، ڀائو دوارڪاناٿ، شولداس وڪيل، ۽ ڀائي چندراء جماڻي پڻ حاضر هئا.

سکر مان ديوان ٻيسومل ذوقيرام وڪيل، هميسنگهه گجسنگهه آڏواڻي وڪيل، مولچند گرڏنمل وڪيل، مستر سجانسنگهه فتحسنگهه، شري ويرومل ٻيگراج ايڊيٽر سنڌي، مولچند ٻيسومل وڪيل، لڪاسنگهه ڪرمچند وڪيل، مکيه پارت ورتو.

سکر جي ان راجنيتي ڪانفرنس جي پڪيدار ڪاميابيءَ جو سهرو ديش ڀڳت سريمت ويرومل ٻيگراج جي سر تي هو ڇو ته هنجي اُتساهه ڀرئي پرچار ۽ سنڌس اخبار جي ليکن ڪري ئي ايترو اُمنگ جاڳيو. ڪانفرنس ٻه ور ور ڪري وڌي مانڀرم ۽ پارت ماتا جي جئه جا نعرا گونجي رهيا هئا. سرڪار ان ڪري شري ويرومل جي ٻک ونڻ جو نشچيه ڪري ڇڏيو.

شري ويرومل ٻيگراج سکر جي پبلڪ جيون جو مکيه نيتا هو. شڪارپور جي شري گوڪلداس للا جي سنگ ۾ هن

www.drpathan.com Page # 106

آزاديءَ جي لاءِ ۽
سکر ۾ ١٨٩٥ ۾ سدار سيا کولي ۽ ١٨٩٧ ۾ پليگ جي وقت
پنهنجي جان جوکي ۾ وجهي شهرواسين جي لاثاني خدمت
ڪئي. شري گوڪلداس للا کي نه پليگ جي بيماريءَ ورايو
۽ هن ١٨٩٧ ۾ پران ڏنا.

لوڪمانيه تلڪ جي سادي جيون ۽ آسماهه ڏيا ونڊڙ
ليڪن ۽ پاشٽن جو شري ويرومل تي گهرو اثر پيو. هن ١٩٠٥
۾ پنهنجي ڇاپخاني مان هڪ هفتيوار اخبار جاري ڪئي
جنهنجو نالو رکيائين "سنڌي" ڇو ته اُن وقت بنگال ۾
بنگالي، گجرات ۾ گجراتي ۽ پنجاب ۾ پنجابي اخبارون
چالو هيون. سنڌس قومي ويچار ڌارا جي طرز عمل
لوڪمانيه جي نقش قدمن تي پنڌل هئي ۽ انگريزي هو
سي. آءِ. ڊي. ۽ سرڪار جي ڪرڙي نظر هيٺ هو. آخر
سکر جي راجنيتي ڪانفرنس ڪيس سرڪار جو مهمان بڻايو
جنهنجو ذڪر اڳتي هلي ڪبو.

١٩٠٩ ۾ بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل تي سنڌ جي
ميونسپالٽين جي تڪ مان سيٺ هرچندراءِ وشنداس ميمبر
چونڊجي ويو. جاگيردارن ۽ زميندارن جي تڪ مان رئيس
غلام محمد ڀرڳڙي ميمبر چونڊيو. سرڪار سان ڇڪري ڪائن
لاءِ چونڊيل ميمبرن پاڻ ۾ گڏجي ٿر ٿاهي جنهنجو اڳوان هو
سر فيروزشاهه مهتا، پرسڌ ڪانگريسي ليڊر. سيٺ هرچندراءِ
سنڌس ساڃو همت هٿو ۽ رئيس غلام محمد ڀرڳڙي وري سيٺ
هرچندراءِ جو ساٿي ۽ پريمي. هو ٻئي گڏجي ويچار ڪندا
هوا ۽ گڏجي صلاح مصلحت ڪندا هئا. بمبئي ۾ رهندا ۽
گڏ هئا.

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 107

مسٽر پرڳڙي حيدرآباد سنڌ ۾ نولراءِ هيرانند اڪيڊمي ۾ پڙهيو هو ۽ پوءِ هو ڪراچي جي مدرسي ۾ داخل ٿيو. ننڍپڻ کان ئي سندس خيال قومي پاولائن وارا هئا. گوري پرنسپال کيس ٻڌايو ته اوهين جنٽلمن ئي ناهيو. غيرملڪ ليڊگر يڪدم کيس وراڻيو ته مان نه فقط جنٽلمن آهيان پر آءٌ اوهان کان مٿي آهيان يعني رئيس خاندان جو آهيان.

غلام محمد پرڳڙي مدرسو ڇڏي عليڳڙهه پڙهڻ ويو. مئٽرڪ پاس ڪري موٽي حيدرآباد اچي پنهنجي زميداري سنڀالڻ لڳو. هڪ لڳا هو ڪنهن ڊاڪ بنگلي ۾ لٿل هو ته گوري اسسٽنٽ ڪليڪٽر چوائي موڪليس ته ڊاڪ بنگلو خالي ڪري ڇڏ جو گوري ڪليڪٽر کي اچي رهڻو آهي.

مسٽر پرڳڙيءَ کيس جواب موڪليو ته ڊاڪ بنگلي ۾ ٻيا ٻه ڪمرا خالي پيا آهن، اتي گورو ڪليڪٽر صاحب رهي سگهي ٿو. ان تي اسسٽنٽ ڪليڪٽر کي ڏاڍي مٺيان لڳي. هو پٺ پيائڻ لڳو ته رئيس غلام محمد کي ١١٠ قلم هيٺ قيد جي سزا ڏجي. مسٽر پرڳڙي انگلنڊ هليو ويو ۽ اتي بئريسٽريءَ جو امتحان پاس ڪيائين ۽ ١٩٠٨ع ۾ موٽي حيدرآباد ۾ وڪالت ڪرڻ شروع ڪيائين. تُرت ئي هو انڊين نئشنل ڪانگريس ۾ شامل ٿيو. سندس آفيس قومي خيالن وارن مسلم نوجوانن جو مرڪز بڻجي پيئي.

ان وقت ڪراچي، حيدرآباد ۽ روهڙي ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جا جيڪي مرڪز هوا تن ۾ ٻڌڻ پارت جي اعليٰ پراچين سنسڪرتيءَ جو پرچار ڪيو ويندو هو. حيدرآباد سنڌ ۾ جيڪي پڙهيل جوان ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جي ۾ آيا سي ٻڌڻ رئيس غلام محمد پرڳڙيءَ جا ساٿي بڻيا.

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 108

۾

1910ع ۾ حيدرآباد ۾ برهم چريه آشرم سٿاپن ٿيو ـ جنهن ۾ ننڍي
ڏروڪل ڪانگري عرنوار جي نيمن موجب ودياريئن کي
سکيا ڏني ويندي هئي. آشرم جي ڪاروبار هلائيندڙ
ڪاميٽيءَ جا به سيڪريٽري هوا مهاراج ڪاليداس ۽
ڊاڪٽر چوئٿرام گدوائي. ڊاڪٽر چوئٿرام ان وقت حيدرآباد
جي ميڊيڪل سڪول ۾ ڊاڪٽري علم حاصل ڪري رهيو
هو. اهو آشرم سچيءَ صورت ۾ ديش ڀڳتيءَ جي سکيا جو
ڪيندر ٻڌجي پيو ۽ وطن تان فدا ٿيندڙ انقلابي جوانن لاءِ
اجهو هو.

آچاريه (پروفيسر) جيوترام ڀڳوانداس ڪرپالاڻي ۽ پروفيسر
جوهرمل منسڪاڻي (پوءِ سوامي گووندانند) جڏهن وڪيشن
۾ حيدرآباد ايندا هوا ته سندن ڪارڻ جو ڪيندر اهو آشرم
هوندو هئو. آچاريه ڪرپالاڻيءَ جوهم ڪلاسي فرگوسن ڪاليج
۾ سائنس گڏ پڙهندڙ ڪاڪا ڪاليلڪر روپوش ٿي ويو هئو
جو ٻڙودي ۾ سندس جاري ڪيل سکول سمرٿ ودياليه
جي باري ۾ سرڪار کي شڪ هئو ته ان ۾ انقلابي رهن ٿا.
ان خبر ملڻ تي آچاريه ڪرپالاڻي ڪاڪا ڪاليلڪر کي
سنديش موڪليو ته حيدرآباد ۾ اچي برهم چريه آشرم ۾
وشرام وٺو. ڪاڪا ڪاليلڪر حيدرآباد ۾ آيو ۽ برهمچريه
آشرم ۾ سوامي جي نالي سان پرسڌ ٿيو. سندس باري ۾
ائين ٻڌايو ويو ته هو برهمچارين کي سنسڪرت سيکارڻ
جي لاءِ گهرايو ويو آهي. ان آشرم ۾ بنگال مان ايندڙ
”وندي ماترم“ ۽ ”ڪرم يوگي“ اخبارون پڙهي ٻڌايون
وينديون هيون. آچاريه ڪرپالاڻيءَ جي پاڻ شري ورومل
حيدرآباد ۾ جو سوديشي سٽور کوليو سو پڻ ديش پريمي

www.drpathan.com Page # 109

نوجوانن جي ملڻ لاءِ مرڪز بڻجي پيو. انهي هنڌن لسي انگريزي راڄ خلاف ساهتيه پڙهيو ويندو هو ۽ سوامي رويڪانند جا دل اٿاريندڙ پتر ۽ ليک لوڪن کي پڙهي ٻڌايا ويندا هئا.

برهم چريه آشرم جو ڪاروهنوار ڪيئن هلندو هو ۽ ان جي خرچ پکي جو ڪهڙو پربنڌ هو ان باري ۾ مهاراج وشنو شرما ڊاڪٽر چوئٿرام جي جيونيءَ ۾ لکي ٿو:

چاليهه پنجاهه ڇوڪرا آشرم ۾ رهڻ اهن لاءِ کاڌو خوراڪ گهرجي. آشرم ۾ ڇا نه ٿي کپندو؟ صندل، پٽڙي، پهرڻ لاءِ ڪپڙا، پڙهڻ لاءِ ڪتاب، اسڪول لاءِ ضروري فرنيچر، آشرم جي پهرين مهورتي جلسي ٿي ماڻهن کي اهڙو خوش ڪيو جو پوءِ اناج ڪپڙو ۽ ٻيو ضروري سامان ازخود آشرم ۾ اچڻ لڳو. چوئٿرام ڪيترن کان ماهوار چندا ٻڌايا هئا ۽ پاڻ پنهنجي سر چندا وصول ڪري ايندو هو. ٻر جي وقت لي کوٽ پوندي هئي ته چوئٿرام هڪ اڪير ڪن دوستن کي چوندو هو ته پنهنجو پئسو يا اناج جام ملي ويندا هئا. چوئٿرام ۾ شهر جو پورڻ وشواس هو.

Gul Hayat Institute

ڪراچيءَ ۾ ڪانگريس جو ٻيو اجلاس

مٿي هڪ باب ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ته ديوان ٿڌارام کيمچند جي زبردست چاهنا هوندي هئي ته سنڌ ۾ به هڪ دفع انڊين نيشنل ڪانگريس جو اجلاس سڏايو وڃي. سيٺ هرچندراءِ پنهنجي پياري سرگواسي متر جو اهو سپنو ساڀيا ڪرڻ لاءِ سدائين منتظر رهندو هو. سکر جي ٻئين راڄنيتڪ ڪانفرنس جي ڪاميابيءَ کيس اُن ويچار کي عمل ۾ وجهڻ لاءِ وڌيڪ اُتيجت ڪيو.

ياد رهي ته ۱۸۹۶ ۾ (۽ نه ۱۸۹۵) بمبئي پرانت جي پرانتڪ راڄنيتڪ ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ ٿي هئي. اُن بعد وري ۱۲ پرانتڪ ڪانفرنس ۱۹۰۲ ۾ بمبئيءَ ۾ ٿي هئي ۽ اسان سنڌين لاءِ فخر جي وارتا اها آهي ته اُن ڪانفرنس لاءِ صدر جي ڪرسي سنڌ جي پرسد نيتا ٿڌارام کيمچند سينگاري. ۱۹۱۲ ۾ باڪيپور واري اجلاس اڳيان سيٺ هرچندراءِ ۽ رئيس غلام محمد ڀرڳڙي سنڌ طرفان ڪانگريس اجلاس ڪوٺائڻ لاءِ نئون نهراءُ جي روپ ۾ پيش ڪيو. اُن نهراءُ ذريعي ۱۹۱۳ ۾ ڪراچيءَ ۾ ڪانگريس جو ۲۸ اجلاس ڪوٺائڻ طئه ڪيو ويو. اُن اجلاس جو صدر ٿيو ميسور وارو نواب سعيد محمد جو دهليءَ جي هند اسيمبليءَ جو ميمبر هئو ۽ ۱۸۸۷ کان وٺي ڪانگريس ۾ ڀاڱو وٺندو هو. لالا لجپتراءِ، محمد علي جناح، سر آغا خان، دادا ڀائي ايدلجي واڇا، لالو ڀائي ساملداس ۽ ٻيا ڪيترا اڳوان ٻاهران آيا.

www.drpathan.com Page # 111

ان ڪانگريس اجلاس وقت اڪٺل فوٽوگراف ۾ جي ماڻهو ويٺل ڏسجن ٿا ان ۾ ڪي آهن: نواب سعيد محمد، سيٺ هرچندراءِ، محمد علي جناح، سر آغا خان، غلام علي چاگلا، ٻانشا واڇا، ڊي. اي. ڪاري، مدليڪر، سريندر بابو، لالا لڇپراءِ، ٺڪرداس جوهري، هيرانند کيمسنگهه، آسودومل ريواچند، ڪيمتراءِ پوڄراج، هرچندراءِ ٺهلرام، شيوارام ڏيومل، لوڪامل چيلارام، لالا موٽيلال، چيلارام داسومل، جمنداس ولبداس، سرچند وشنداس، محمد حافظ، ڪوڙومل چندنمل ڪلناڻي وغيره.

ڪانگريس اجلاس ۾ جدا جدا ٺهرائن ۾ جن سنڌين ڀاڱو ورتو ڪيا سي هوا: هيرانند کيمسنگهه، ٺاڪرداس کيمچند، لعلچند نولراءِ، مير ايوب خان، عبدالرحمان، ٺڪرداس رامچند، گوپالداس جهمٽمل، محمد حافظ، ڪشنداس جهامراءِ.

آجيان ڪاميٽيءَ جو چيئرمن هئو هرچندراءِ وشنداس، ۽ جنرل سيڪريٽري هوا رئيس غلام محمد ڀرڳڙي ۽ هيرانند کيمسنگهه. ٻيا سيڪريٽري هوا لوڪارام چيلارام، ڪلومل ڀهلومل، جهامنداس ولبداس ۽ دُرگاداس آڏواڻي. خزانچي هوا ڏيپچند اوجها ۽ شيوارام ڏيون مل، ڪپتان هو لال موليلمل. اجلاس تي ٢٨ هزارن رپين کان وڌيڪ خرچ آيو. ان ۾ هڪڙي ئي شخص سيٺ ايسرداس آسنمل چيري تي پهرين ڀيري انگ ٥ هزار روپيه چاڙهيو. ڊيليگيٽن ۽ درشڪن جي ٽڪيٽن مان ١١ هزار وصول ٿيا. ڪراچيءَ جي گوري اخبار سنڌ گزيٽ تمام وهلو وئي هئي ۽ سارو

Gul Hayat Institute

سال اها ڪوشش جاري رکندي رهي ته سنڌ جا مسلمان الڳ ڪانگريس کان ٻاهر ۽ دور رهن. ڪلڪتي مان انگريزي پريس انگريزي مخزن ”ماڊرن ريويو“ ڪراچي اجلاس جو احوال هيٺين طرح ڏنو:

”ڏسبو ته سنڌ جي مسلم دوستن فقط ڪراچي ڪانگريس اجلاس جي ڪارروائيءَ ۾ ڀاڱو ورتو بلڪ سميلن جي انتظام ۽ بندوبست جي ڪارن ۾ به چڱو چوکو ڀاڱو ورتائون. سنڌين ساڻ ۽ سهڪار ثابت ڪيو ته هندستان جي ٻين حصن ۾ رهندڙ مسلمانن جي ڀيٽ ۾ سنڌ جي مسلم جاتي پنهنجي پيل ڪو نه آهي ۽ سنڌين ساڻ ئي قومي سنگهرش سان آهي. ڪانگريس اجلاس ۾ سنڌ جا مسلمان چڱي تعداد ۾ ڊيليگيٽ ۽ ملاقي ٿي آيا.“

مٿين اجلاس جي مرحبا ڪاميٽيءَ ۾ ٢٠١ ميمبر هئا. ٻاهران ١٢٥ ڊيليگيٽ آيل هئا. سنڌ جي ڊيليگيٽن جو تعداد ٥٠٠ کان به وڌيڪ هئو.

ان اٺاويهين اجلاس جي رپورٽ ۾ ڪانگريس جي ان وقت جي جنرل سيڪريٽريءَ ڊنشا ايڊلجي واڇا لکيو:

”اڳين چوڻ کان رهي نه سگهبو ته جيئن اُمنگ ۽ اُتساهه سان ڪراچي ڪانگريس اجلاس جو انتظام ٿيل هو سو نهايت ساراهه جوڳو هو.

وڏيءَ خوشيءَ جي ڳالهه اها آهي ته ملڪ اندر جا مانائتي اڳي ويٺي هئي سا ڪراچيءَ ۾ عدم موجود هئي. ڏنو ويو ته ڪراچيءَ ۾ ڪانگريس اجلاس کي ڪامياب بڻائڻ ۾ ڪا به ڪسر ڪانه ڇڏي ويئي. ٻاهرين پاران ڊيليگيٽن

www.drpathan.com Page # 113

جي سک سهنج ۽ سهوليت لاءِ انتظام نهايت ئي سـاراهـڻ جوڳو هو. اجلاس جو سمورو ڪاروبار پڻ ڪنهن اٽڪ جي بلڪل نيڪ طرح ۽ ساراهـ جهڙي ڍنـگ سان ٿي گذريو.

والنٽيئر دل جا شيواداري، واپاري ۽ ڏنڏي واري ورڳ مان هئا جن وڏيءَ دل ۽ سخت جفاڪشيءَ سان آيلن جي خدمت ٿي ڪئي... هنن خوب پارٽ پٽو ڙيو. سندن طرفان ڪانگريس پريزيڊنٽ جي آجيان نهايت ئي شاندار ۽ شاهاڻي ڍنگ سان ڪئي وئي. پريزيڊنٽ جي جلوس ۾ هنن بلڪل چستيءَ ۽ ڦـڙتـيءَ سان بندوبست رکيو ۽ سرگس جو نظارو نهايت ئي عاليشان ٿي لڳو. اُن اثرائتي منظر جو عام تي اولهو پرڀاو پيو. هو سمجهڻ لڳا ته ڪانگريس ئي ديش جي هڪ جيئري جاڳندي جماعت آهي جا سندن آهنجن ۽ ضرورتن جو آواز کڙو ڪري ٿي ۽ سندن اُمنگن ۽ آشائن جي ترجماني ڪري سگهي ٿي.

سنڌ لاءِ اها وڏي فخر جي ڳالهه هئي جو ۵۰۰ کان مٿي ڊيليگيٽ سنڌ مان شريڪ ٿيا...... ڪراچي اجـلاس نه فقط ناڪارو ۽ يـادگار جلسو ٿيو پر هر خيال کان هڪ ڪامياب سميلن ٿي گذريو. هن سميلن ۾ سنڌاري ۽ واپاري جي ڏس ۾ جي قدم کنيا ويـا ۽ پروگرام رٿيا ويـا سي آئينده ۾ ڪانگريس اڳوان جي سنڌ ۽ ٺاهوڪي رهبري ڪندا.

اُن اجلاس ۾ سنڌين عام طور تي وڏي اُتساهه سان ڀاڱ ... ي انقلابي نهي جا لوڪمانيه تلڪ جي وچار ڌارا واري هئي لهن جـون ڪي مکيه ويڪتيون ڳـڻ درشڪ ٿي اجلاس ڏسڻ آيون. اُنهن ۾ مکيه هئا ڊاڪٽر چوئٿرام

www.drpathan.com Page # 114

گدوانيءَ ۾ پاڻي سچانند قيرومل. "هو لالا لجپتراءِ ۾ ٻين مکيہ اڳواڻن سان گڏيـــا ۽ انهن سان ڳالهيون ٻولهيون ڪيائون."

ڪراچيءَ جي ان ڪانگريس اجلاس ۾ پنجاب ڪيسري لالا لجپتراءِ به آيو هو جيڪو هو گرم ڌر جو ناليرو اڳواڻ هو. هـــن اجلاس ۾ گوجها ڪمدي چيو ته انگريزي ڪتو خوشامدڙن کي چڪ پائيندو آهي مگر جـــي ڪيس ٺوڪر هڻندا آهن ان جي چٽ چٽ ڪندو آهي.

The British Bull dog kicks those who lick it and licks those who kick it.

هن وڏيڪ چيو ته انگريزي راڄهم ڏنبي جو راڄهم آهي.

الٻائن لشڪر ڪانگريس جي ان ڪراچي اجلاس ۾ هڪ الهاسڪ ٺهراءُ ڏکڻ آفريڪا جي معاملي جي باري ۾ پاس ڪيو ويـــو جتي مهاتما گانڌي پارڻواسين جـــي سڙوان ۽ اڌڪارن جي رکيا لاءِ هڪ نئين قسم جي انوکي ستياگرهه جي هلچل جاري ڪئي هئي. اجلاس جي هلمدي ڏکڻ آفريڪا ۾ گانڌيءَ جي گرفتاريءَ جي خبر تار رستي پهتي جنهن وائو منڊل ۾ بجليءَ جهڙو لاءِ پيدا ڪري ڇڏيو.

ان ٺهراءَ ۾ اکيو ويو:

"انگريزي سلطنت جـــي ڏکڻ آفريڪا وارن اپنڪن ۾ گورن جي راڄ هيمت هندستانين سان اي انصافي ۽ السااليت ورڻ جو ورتاءُ ڪيو پيو وڃي ۽ ان جـــي خلاف ڪرم ٻرگي موهنداس ڪرمچند گانڌيءَ جيڪو پارڻواسين جـــي سمدان جي رکيا لاءِ ۽ سمدن اهمجن لورت ڪرڻ لاءِ انوکو ستياگرهه جـــو لهرڪ جاري ڪيو آهـــي ۽ جيڪي مهان قربانيون

www.drpathan.com Page # 115

گانڌيءَ سنڌس اڳواڻيءَ هيٺ اُتي پارلواسي ڪري رهيا آهن ان کي هي اجلاس ساراهي ٿو."

اِهو هڪ ٺهراءُ ڪيو ويو ته انگريزي سلطنت هيٺ ملڪن لاءِ ڀارت ۾ مزدورن جي ڀرتيءَ کي بند ڪيو وڃي جو انهن ملڪن ۾ پارلواسي مزدورن سان عزت ۽ انسانيت جو وهنوار ٿئو ڪيو وڃي.

ڏکڻ آفريڪا ۽ انگريزن جي جدا جدا ڪالونين ۾ کيتي ڪرڻ لاءِ ۽ کاڻين کوٽڻ لاءِ اڪثر هندستان مان مزدور موڪليا ويندا هوا. انهن مزدورن کان سٽامپ تي ائگريمينٽ لکائي ورتي ويندي هئي جنهن ۾ ڪيترا ڏکيا شرط وڌا ويندا هوا. انهن مزدورن کي گرمٽيا (جن ائگريمينٽ ڪئي آهي) مزدور ڪري ڪوٺيو ويندو هئو.

ان طرح جي صحيح ڪيل اقرارنامي ۾ شرط پيل هوندا هئا ته ڪو به مزدور جيڪڏهن ڪم کان گسائيندو يا ڀاڄوڪري ڪرڻ کان انڪار ڪندو ته کيس قيد ۾ وڌو ويندو. ان ڪري اهي مزدور سچ ته غلام ڪري هلايا ويندا هئا.

ڏکڻ آفريڪا ۾ انهن گرمٽين مزدورن تي انيڪ قسم جا ڏاڍ ڪيا ويندا هئا ۽ طرح طرح لمولي سندن بي‌عزتي ڪئي ويندي هئي. ڪرم ويرُ موهنداس ڪرمچند گانڌي جڏهن آفريڪا ڏانهن ويو ته ڏهن کيس پنهنجن هم وطنين سان ٿيندڙ ظلمن جي ڄاڻ ٿي. هن فيصلو ڪيو ته ان ظلم ۽ ڏاڍ خلاف لڙڪ هلائجي. اُتي آفريڪا ۾ مهاتما اهنسڪ ستياگرهه جو هٿيار ايجاد ڪيو ۽ اُنکي ڏکڻ آفريڪا ۾ پنهنجي ديش ڀائن سان ظلم جي مقابلي ڪرڻ لاءِ آزمايو ۽

www.drpathan.com Page # 116

ڏکڻ آفريڪا جي گوريءَ سرڪار خلاف ستياگرهه شروع ڪيو.

ڪانگريس اجلاس ۾ گانڌيءَ جي اهڙڪ سان سهائيولي ڏکارڻ لاءِ ٺهراءُ پيش ڪندي لالا لجپتراءِ آفريڪا جي گوريءَ سرڪار خلاف گانڌيءَ جي هزارن ستياگرهين سان جاري ڪيل پد پالرا جو نهايت دلسوز نموني ۾ ورڻن ڏنو. حاضرين جي اکين مان ڳوڙها ڪرڻ لڳا. ستياگرهين جي سهائتا لاءِ اُتي جو اُتي ٢٠ هزار روپيه ڪٺا ٿي ويا. انهن سواءِ ٽاٽا ڪمپنيءَ وارن ٢٥ هزار روپيه مهاتما گانڌيءَ ڏانهن سهائتا طور موڪلڻ جي پڌرائي ڪئي.

لالا لجپتراءِ ڪانگريس اجلاس ڪانپوءِ حيدرآباد ۾ آيو. آفريڪا ۾ گانڌيءَ جي ستياگرهه لاءِ سهائتا ڪٺي ڪرڻ لاءِ عام ميڙ ڪوٺايو. شهرواسي وڏي تعداد ۾ ميڙ ۾ آيل هوا. ڀائي گرداس صاحب، گوسوامي چيتن گر ۽ ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻيءَ گورن جي ظلمن و رتالت سان ڀر هڪ دردي راڳ ڳايو جنهن ۾ هيٺيون سٽون هيون:

گانڌي گن گائڪ
سڀ وڏ دائڪ
ڀولڪ سهائڪ
جيل گئي

لالا لجپتراءِ جي للڪار تي هزارن ۾ چندو چاڙهيو ويو. ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻيءَ ٽوپي لاهي ماڻهن کان چونڪي چندو ڪٺو ڪرڻ لاءِ لٿو ته سٺ سؤ رپيا ٽوپي ۾ گڏ ٿي ويا.

لالا لجپتراءِ حيدرآباد ۾ برهم چريه آشرم ۾ لٿو ۽ هو سنڌ جي گشت لي نڪتو. شڪارپور جي سيٺين پاڻ ملهايو

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 117

ڏکڻ آفريڪا جي سهائتا لاءِ هن لالاجيءَ کي ڏهن هزارن جي پرڙي پيدا ڪئي.

گرم ڌر جي هن ٻرڪ اڳوان لالا لجپتراءِ جو سنڌ ۾ دورو ڏکڻ آفريڪا جي ويڙ ڀارتواسي اڙاڪن لاءِ سنڌين جو ناڻو ڪٺو ڪرڻ جي اهم حقيقتن ان وقت جي ٻرڪ قومي اڳوان ۽ ڪانگريس نيتا پنڊت مدن موهن مالويءَ جي دل تي گهرو اثر پيدا ڪيو. هن پڻ سنڌ ۾ اچي سنڌ جي پياسي جنتا کي درشن ڪرايو.

پنڊت مدن موهن مالويه ۾ نرم ڌر جي اڳوان جو ڏيرج ۽ هو له ساڳئي وقت مذهبس گرم ڌر وارن جو جذبو ۽ ملڪي محبت جو مچ ٻرندڙ هئو. ڪراچيءَ ۾ سندس وکيان ٿيو. حيدرآباد ۾ هو مذهبد جو اڻانگي وقت پهتو ته هزارين سندس درشن لاءِ اچي اسٽيشن تي ڪٺا ٿيا ۽ رامٽي باغ ۾ هن پنهنجو ڀاشڻ ڏنو. شهرواسين ڀاران مهاراجه لڪشارام شرما سنسڪرت ۾ لکيل مانپتر کيس پيش ڪيو. پنڊت مالويءَ پڻ اول سنسڪرت ۾ ڀاشڻ ڪيو ۽ پوءِ هنديءَ ۾. پنڊت مالوي جي وڃڻ وقت ريلوي پليٽفارم ماڻهن سان ڀرجي ويو ۽ مدن موهن مالويءَ جي جئه جي نعرن سان گونجي رهيو هو. ريل گاڏي ٻه ٽي ميل ١٥ مدت ڌير سان هلائي وئي جو ريلوي عملو پڻ پنڊتجيءَ جو ڀاشڻ ٻڌي مگڻ ٿي ويو.

ڪراچي ڪانگريس اجلاس ۾ هڪ ٻيو به ٺهراءُ ڪيو ويو جنهن ۾ سرڪار جي ان فيصلي خلاف اعتراض اُٿاريو ويو جنهن هيٺ آئين حڪم جاري ڪيا ويا هئا ته ڪتابا ڏاڪهن ولايتي ڀارتواسين کي رڳو انهن ڪتابا ۾ داخلا ملندي جنهن هو اهڙي جهاز ۾ سفر ڪندا جيڪو ڀارت مان نڪري

www.drpathan.com Page # 118

سڌو ڪئناڊا جي بندر تي پهچندو ۽ رستي ۾ ڪٿهن به
بندر تي نه بيهندو.

ڪئناڊا برطانيه ڪامنويلٿ جو هڪ حصو هئي. ان
ٺهراءَ جو مقصد اهو هو ته ڪوبه ڀارتواسي ڪئناڊا ڏانهن
نه وڃي سگهي ڇو ته اهو ممڪن ئي ڪونه هو ته ڪو سڌو
جهاز هندستان مان پرچي نڪري ۽ رستي تي بيهڻ کانسواءِ
ڪئناڊا ۾ پهچي. ان ڪري ڪانگريس ان فيصلي خلاف
ٺهراءُ پاس ڪيو.

پرسد انقلابي بابا گردت سنگهه ان قانون جي شرطن پوري
ڪرڻ لاءِ جپان مان هڪ خاص جهاز ڀاڙي ڪري ۱۹۱۴ ۾
ڪئناڊا ڏانهن روانو ٿي ويو. ان جهاز ۾ سنڌ جو نيتا سوامي
گووندانند ۽ سندس ڀاءُ به چڙهيل هئا. اهو جهاز ڪئناڊا
پهچي تنهن کان اڳ پهرين مهاڀاري لڙائي شروع ٿي وئي ۽
ڪئناڊا ۾ جهاز کي واپس وڃڻ جو حڪم ڏنو ويو. جڏهن
اهو جهاز هندستان ۾ پهتو ته پوليس ان کي سمنڊ ۾ ئي
گهيرو ڪيو ۽ بابا گردت سنگهه ۽ ٻيا ٽپو ڏيئي ڀڄي ويا ۽
سوامي گووانند کي گرفتار ڪيو ويو. اهو جهاز آزاديءَ جي
جي يڌ ۾ ڪاماگاٽا مارو جهاز جي نالي سان پرسد آهي.

هوم رول تحرڪ ۽ جليانوالا ڪوس

١٩١٤ ۾ يورپ ۾ پهرين مهاڀاري لڙائي شروع ٿي، انگريزن ۽ جرمنيءَ جي وچ ۾. مهاتما گانڌيءَ ١٩١٥ ۾ ڏکڻ آفريڪا مان هندستان واپس آيو. ڏکڻ آفريڪا ۾ ڀارتواسين سان ٿيندڙ ناحق خلاف مهاتما گانڌيءَ ستياگرهه جي هٿيار جي ايجاد ڪئي ۽ ڪاميابي حاصل ڪيائين.

هندستان ۾ اچڻ بعد مهاتما، گوپال ڪرشن گوکلي جي صلاح پٽاندر ديس جو دورو ڪرڻ شروع ڪيو ۽ هڪ سال اهو سندس دورو جاري رهيو. مهاتما گانڌيءَ، گوکلي کي پنهنجو راڄنيتي گرو ڪري مڃيندو هو، ان ڪري ٿي هن سندس صلاح مڃي نه فقط ديس جو دورو ڪيو مگر تقريرون ڪرڻ کان به ڪنارو ڪيائين.

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ مهاتما گانڌيءَ انگريزن جو ساٿ ڏنو جيتوٽيڪ ٻيا ڪيترا اڳوان انگريزن جو ساٿ ڏيڻ جي خلاف هئا. مهاتما گانڌيءَ جو ويچار هو ته هينئر جڏهن انگريز خود مصيبت ۾ آهن تڏهن اسانکي سندن لاءِ مونجهارو پيدا ڪرڻ نه گهرجي. مهاتما گانڌي انگريزن لاءِ لشڪر جي ڀرتي ڪرڻ لڳو. مهاتما گانڌيءَ جو انگريزن جي نيڪ نيت ۾ وشواس هو.

ٻئي طرف لوڪمانيه تلڪ ۽ ڪيترا سياسي ليڊر انگريزن جي مدد ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. سندن انگريزن جي نيڪ

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 120

ايٽيءَ ۾ گانڌيءَ جيان وشواس ڪونه هو. بمبئي ۾ بمبئيءَ جي گورنر جنگ ۾ مدد حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ ڪانفرنس ڪوٺائي جنهن ۾ گورنر طرفان جنگ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ ٺهراءُ آندو ويو. لوڪمانيه ان ٺهراءَ ۾ درستي ڏني ته سرڪار لڙائيءَ جي پوري ٿيڻ بعد هندستان کي هوم رول ڏيڻ جو انجام ڪري ٿي. گورنر اهڙي درستي آڻڻ جي اجازت نه ڏني جنهن ڪري لوڪمانيه ٽلڪ ۽ سندس ساٿي ڪانفرنس مان لڪري آيا.

مهراج وشنو شرما، ڊاڪٽر چوئٿرام جي جيونيءَ ۾ لکي ٿو ته "ان وقت ”هندو“ اخبار ۾ لکيو ته جيستائين هندستان اسان جو نه ٿيو آهي تيستائين اسين به هندستان کي بچائڻ لاءِ تيار نه آهيون. حيدرآباد جي ڪليڪٽر کي ان تي ڏاڍي مٺيان لڳي ۽ مهاراج لوڪرام کي گهرائي چتاءُ ڏنائين ته اهڙا جملا لشڪر ۾ ڀرتي ٿيڻ ۾ رڪاوٽ وجهن ٿا، تنهن ڪري آئينده اهڙي ڪم نه آڻيو.“ (صفحه ٩٨).

١٩١٨ ۾ پهرين مهاڀاري جنگ ختم ٿي. ديس جي اڳوانن جي دل ۾ جي انديشا هئا، اهي صحيح نڪتا. برٽش سرڪار هندستان کي سوراج يا خود حڪومت ته ڪانه ڏني جيئن ڪن آشا رکي هئي؛ البت قومي تحريڪ کي دٻائڻ لاءِ سرڪار هڪ رولٽ ائڪٽ پاس ڪيو جنهن هيٺ پوليس کي اختياري ڏني ويئي ته ڪنهن به ماڻهوءَ کي ڪٿي به بنا وارنٽ جي گرفتار ڪري سگهن. گرفتار ٿيل شخص نه وڪيل ڪري سگهي ۽ نه اپيل. ان ائڪٽ جي پاس ٿيڻ ڪري سڄي ديس کي ڌڪو اچي ويو.

ديس جي جنتا کي آشا نه اها هئي ته هندستان جنگ

www.drpathan.com Page # 121

انگريزن جي جا مدد ڪئي آهي اُن جو قدر ڪيو ويندو ۽ "هوم رول" ڏنو ويندو. هندستان جنگ ۾ ١٠ لک سولجر ڏنا هئا ۽ اڪيچار ناڻو. هندستاني سولجرن پنهنجي بهادري لاءِ نالو ڪڍيو هو. سچ ته انگريز جنگ کٽي سگهيا جو پارلي سولجرن ڪيترن ئي سرحدن تي جرمنيءَ جي لشڪر کي ڏونا چٻايا هئا.

انگريزن جنگ جي ڇڙڻ وقت اعلان ڪيو هئو ته اسين هيءَ جنگ ننڍين قومن جي بچاءَ ۽ آزاديءَ لاءِ لڙي رهيا آهيون. ان سندن پڌرائيءَ لوڪن جي دل ۾ آشا پيدا ڪئي هئي.

لوڪمانيه تلڪ ۽ شريمتي اينـي بيسنٽ ديس اندر هوم رول لهر شروع ڪيو.
ٻنهي ليڊرن جدا جدا سنسٿائون سٿاپن ڪيون. هڪڙيءَ جو نالو هو انڊين هوم رول ليگ ۽ ٻيءَ جو هوم رول ليگ آف انڊيا.

سنڌ اندر به ٻنهي سنسٿائن جون شاخون سٿاپن ڪيون ويون. شري ڄٺامداس دولترام، شري جيٺمل پرسرام، شري سنتداس منگهارام، شري درگدا آڏواڻي، ڊاڪٽر موهن لعل سواپار ڊاڪٽر بيسنٽ جا پوئلڳ هئا. هوڏانهن ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي، مهراج وشنو شرما، ساڌنيءَ جو شري سڌانند ڦيرومل، سکر جو شريمت ويرومل بيگراج ۽ شري چوئٿرام وليچا، شڪارپور جو مهراج لڇمداس رام بولاڪاڻي وڪيل لوڪمانيه تلڪ جي سنسٿا جا سرڳڪ هئا.

اڳواڻن ۽ عام جنتا جي آشائن تي پاڻي ڦيرجي ويو

www.drpathan.com Page # 122

چڙهڻ انگريز سرڪار جهڳڙو پوري ٿيڻ بعد
هوم رول ۽ ڪو ڏنو انڊڊو رولٽ آڪٽ ارشاد
سرڪار اهو قانون ان ڪارڻ گهڙيو جو ڪين ٽپ
هندستاني سولجرن جو هيڙي ويرتا ڏيکاري آهي
هاڻ سمجهائن ۽ لوڪن مان انگريزن جو ٽپ نه
ويندو ۽ هو سوراج جي طلب ڪندا. آزاديءَ لاءِ
تحرڪ مثان شروع ٿئي ته ان کي دٻائڻ جي مقصد
سرڪار اهو رولٽ قانون رٿيو.

1919 ۾ مهاتما گانڌيءَ کي اخبارن مان خبر پيئي ته
سرڪار رولٽ آڪٽ پاس ڪرڻ واري آهي. سرڪار کي
هند اسيمبليءَ ۾ شري نواس شاستري چتاوني ڏني ته اهڙو
قانون نه جوڙيو مگر سرڪار تي چتاوني جو ڪو اثر ڪونه
ٿيو. مهاتما گانڌيءَ اُن باري ۾ سردار ولڀ ڀائي پٽيل سان
صلاح ڪئي ۽ مدراس ۾ راجاجيءَ ۽ ٻين ليڊرن سان گڏجي
ويو. مهاتما هند وائسراءِ سان به گڏيو ۽ ڪيس ان باري ۾
خط به لکيائين مگر ڪو به اثر ڪو نه ٿيو.

مهاتما گانڌي مدراس ۾ ئي هو ته اطلاع آيو ته وائسراءِ
رولٽ قانون تي آخرين بحالي ڏني. مهاتما ان ڪاري
قانون جي مخالفت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

احمد آباد جي سابرمتي آشرم ۾ ولڀ ڀائي پٽيل، سروجني
نائيڊو، بي. جي. هارنيمن، عمر صوباڻي، شنڪر لعل ۽
انسويا بين ڪٺا ٿيا هئا ۽ هنن ستياگره جو پرتگيا پتر
صحيح ڪيو هئو. اُن ميٽنگ ۾ ستياگره سڀا برپا ڪئي
وئي ۽ مهاتما گانڌيءَ کي اُنجو سڀاپتي چونڊيائون.

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 123

مهاتما گانڌيءَ رٿيو ته رولٽ ائڪٽ تي اعتراض ونڻ لاءِ سڄي ديس ۾ هڪ ڏينهن لاءِ هڙتال ڪجي.

٣٠ مارچ ١٩١٩ ان هڙتال لاءِ مقرر ڪئي وئي ۽ اعلان ڪيو ويو ته ان ڏينهن جتي ڪٿي دڪان بند ڪيا وڃن ۽ ماڻهو اپواس رکن. پوءِ ڪنهن وچار ڪان ان تاريخ بدلائي ٦ اپريل مقرر ڪئي وئي. سڄي هندستان ۾ ٦ اپريل تي مڪمل هڙتال ڪئي وئي ۽ سڀني ڌرمن جي ماڻهن جهڙوڪ ڪماري اپواس ڇوڙي ديس جي ڪلياڻ لاءِ پرارٿنا ڪئي. ان ڏينهن ضبط ٿيل ساهتيه پڻ ورهايو ويو.

دهليءَ ۾ تاريخ جي بدليءَ جو احوال وقت تي نه پهتو جنهنڪري اتي ٣٠ مارچ تي ئي هڙتال ٿي. اهڙي مڪمل هڙتال ڪڏهن به دهليءَ ۾ ڪانه ٿي هئي اڳي ورڻي اڳ هندو مسلم ايڪتا جو اهڙو نظارو ڏسڻ ۾ آيو. دهليءَ ۾ جامع مسجد ۾ هندو مسلمان هزارن جي تعداد ۾ ڪٺا ٿيا. اتي سوامي شرڌانند پڻ تقرير ڪئي. هڙتالين جي سرگس جڏهن چانڊني چوڪ تي پهتي ته ڏنائون ته لشڪر بندوقون جهلي ڪڙو آهي. سوامي شرڌانند سولجرن کي للڪار ڪئي:

هم سينا کول کڙي هئن
آپ گولي چلائو.

٧ اپريل تي مهاتما گانڌي ريل ۾ سوار ٿي دهليءَ لاءِ روانو ٿيو. آچاريه آسودي مل متھرا سٽيشن تي مهاتما کي ٻڌايو ته اوهانکي سرڪار دهليءَ وڃڻ ڪو نه ڏيندي. ٻيءَ سٽيشن تي پوليس گانڌيجيءَ کي پنجاب ۾ وڃڻ کان بندش

www.drpathan.com Page # 124

... جي پڌ ۾

جو نوٽيس ڏنو ۽ مهاتما جڏهن چيو ته هو نوٽيس کي نه مڃيندو ۽ هندش ٽوڙي به پنجاب ويندو ته پوليس کيس اتي ۽ گاڏيءَ ۾ چاڙهي بمبئي وٺي آئي ۽ اتي کيس ڇڏيو.

مهاتما گانڌيءَ رولٽ آڪٽ خلاف ستياگرهه چالو ڪرڻ جي رٿا رٿي هئي مگر جيئن ته بمبئيءَ ۾ ۽ احمدآباد ۾ انهن وچم ماڻهن ڪجهه هنسڪ ڪار روايون ڪيون ۽ ڪن آفيسرن جا خون به ڪيا ويا انڪري مهاتما گانڌيجيءَ رٿيل ستياگرهه مهمل ڪيو. مهاتما گانڌيءَ بمبئي ۾ چوپاٽي تي عام ميڙ ۾ پڌرائي ڪئي ته لوڪ جيڪڏهن پورن اهنسا تي نه هلندا ته مان عام ستياگرهه ڪري ڪونه سگهندس. مهاتما گانڌيءَ ستياگرهه ته مهمل ڪيو مگر رولٽ قانون کي هڪ دفع به عمل ۾ وجهڻ جي سرڪار کي جرئت ڪانه ٿي.

رولٽ ائڪٽ خلاف جيڪو آندولن ٣٠ مارچ کان ١٣ اپريل تائين هليو تنهن جو پڙاڏو سنڌ ۾ به پڌرو ۾ آيو. هڙتال واري ڏينهن حيدرآباد ۾ نه فقط سمورا دڪان بند رهيا مگر مارڪيٽن ۾ ڀاڄيون به ڪو نه آيون. شام جو سرگس نڪتي ۽ حيدرآباد جي مشهور هوم سٽيڊ هال ۾ ميڙ رکيو ويو. مکي جيٺمل اُن ميڙ جو سڀاپتي ڪيو ويو، هن پنهنجي صدارتي ڀاشڻ ۾ چيو:

"اڳين زماني ۾ رشي مني جئن پنهنجي تپسيا ۽ ڪارڻ سان اندر جي تخت کي لوڏي ڇڏيندا هئا تئن هن زماني ۾ مهاتما گانڌي پيدا ٿيو آهي جو پنهنجي ستياگرهه سان انگريزن جو تخت لوڏيندو."

www.drpathan.com Page # 125

اللهه بخش سومرو

Gul Hayat Institute

شهيد هاسارام پمناڻي

www.drpathan.com Page # 126

Gul Hayat Institute

سنڌ ۾ پهرئين راڄنيتي ڪيس ۾ سزاياب - چيٺومل هريرام،
گوڙڌن شرما ۽ ويرومل بيگراج

www.drpathan.com Page # 127

جيئن دهليءَ ۾ تاريخ جي ابدليءَ جـــي خبر وقت سر نہ پهتي ليئن سنڌ ۾ به ٣٠ مارچ تي ئي جتي ڪٿي هڙتالون ۽ ميڙمگون ڪوٺايون ويون. حيدرآباد ۾ ٻهراون دفعــ پرليس اڳنت پڄي ڪري ٻليڙيون ڪيون ويون. مهاتما گانڌيءَ جا لکيل ضبط ٿيل ڪتاب حيدرآباد ۾ ڪراچيءَ ۾ کليو کلايو وڪيا ويـــا. ان قدم جـــي شروعات شـري چڙامداس دولترام ڪئي.

مهراج وشڻو شرما ڊاڪٽر چوئترام جي جيونيءَ ۾ وڌيڪ لکي ٿو (صفحو ١٠٠).

”حيدرآباد جي ڪليڪٽر ۽ ٻين ڪامورن جي لنڊ ڦٽي پيئي. پوليس جا انالا شهر ۾ چڪر هڻڻ لـڳا. هڪ ڏيهن اوچتو ئي اوچتو شهر ۾ ڪيترن هندو لالشيون ٿيون جهڙوڪ برهم چرج آشرم، پروفيسر گهنشام جيٺانند جـــو گهر مـکي جيٺانند جو ٻنگلو ۽ ڪـوٺي، مهراج لوڪرام ۽ وشنو شرمـا جو گهر شري جيٺمل پرسرام جي آفيس ۽ پٽ شيخ عبدالمجيد جي رهڻ جي جاءِ.

هلچل کي زور وٺائڻ جـــي خيال کـان جيڪـب آباد ۾ راجـسٿاني ڪـانفرنس ڪوٺائي وئـــي، جنهنجو پريزيڊنٽ شري جمشيد مهتا کي چونڊيو ويو.

سرڪار جي ويسهہ گهاتي جي باري ۾ شاعر لکيو:

جنگ جي وقت مدد ڪئي سون ـ مال عزت ۽ جان سان
مليو عيوض ۾ رولٽ قاعدو ـ انهيءَ وفاداريءَ واسطي

سرڪار طرفان جو دٻاءَ ۽ دٻردوس جـــو دور شروع ٿيو اهو وڃي ١٣ اپريل ١٩١٩ تي وساکي جـي ڏينهن جليانوالا

www.drpathan.com Page # 128

باغ واري قهري ڪوس ۾ چوٽ تي رسيو. پنجاب سرڪار پنجاب جي پـن ديش ڀڳتن ڊاڪٽر ستيه پال ۽ ڊاڪٽر ڪچلو کي گرفتار ڪيو. ماڻهن ان تي اعتراض ڏيکارڻ لاءِ مظاهرا ڪيا ۽ طلب ڪئي ته سندن اڳوانن کـي ديس مان نيڪالي نه ڏني وڃي. امرتسر جي جليانوالا باغ ۾ ١٣ اپريل وساکي جي ڏينهن شاهي ميڙ ڪوٺايو ويو جنهن ۾ ٧ کان ١٠ هزارن تائين ماڻهو شريڪ ٿيا. هڪ افواهه ڦهلايو ويـو هئو تـه ماڻهن جي انبوهه امرتسر ۾ هـڪ انگريز سـڪول ماسترياڻي ۽ جو خون ڪيو آهي.

جنرل ڊاير جو پنجاب ۾ رڳو ٻه ڏينهن اڳ ١١ اپريل تي آيو هئو تنهن دل ۾ فيصلو ڪـيو ته هندستانين کي سبق سيکاريو ويندو.

جليانوالا باغ کي چـوڌاري اوچي ديوار هئي. هڪڙو لنگهه هئو مس ١٠ فوٽ ويڪرو جنهن مان ماڻهو اندر ٿي گهڙيا. ميڙ جڏهن اڃا شروع مس ٿي ته ڊاير ٻن سان فوج وٺي آيو ۽ سوڙهي لنگهه وٽ اچـي بيهاريائين. بنا ڪنهن چتاو جـي ۽ عـام ماڻهن طرفان ڪنهن به چيڙ چاڙ جـي عدم موجودگي باوجود هـن گـولي هلائڻ جو حڪم ڏنو ۽ ليسين گولين جي برسات چالو رهي جيستين بارود خلاص ٿئي.

ٻن جــو جيئن آواز ٿيو ته ماڻهو هراس ۾ اچي وياءِ هيڏانهن هوڏانهن ڀڄڻ لڳا مگر ڀڄڻ جـي واهه ڪاٿي ڪٿي ڪانه ملي. لنگهه هڪڙوئي هو جتان گوليون اچي رهيون هيون. ديوار اوچي هـئڻ ڪارڻ ٽپڻ محال هــو. ماڻهو هيڏانهن هوڏانهن ڀڄندي هڪ ٻئي مٿان ٿي ڪريا. ڪي

Gul Hayat Institute

ته ڪوهه ۾ وڃي پيا. ڪل ١٦٥٠ راؤنڊ ڇوڙيا ويا. سڄو ميدان رت سان ڇانڊجي ويو. ان ڪوس ۾ ڪيترا ماڻهو اَجل جو شڪار ٿيا انهن باري ۾ جدا جدا هنڌن تي جدا جدا انگ ملن ٿا. هڪ رپورٽ موجب مئلن جو تعداد ٣٦٩ هو. مسٽر موري لکي ٿو ته ٤٠٠ ڄڻا مئا پر چوي ٿو ته اهي انگ سرڪاري رپورٽن مطابق آهن. عام ماڻهن جي تخميني موجب هڪ هزار ماڻهو اجل جو شڪار ٿيا ۽ ٻه هزار زخمي ٿيا.*

مسٽر پي. اين. چوپڙا لکي ٿو ته ان ميڙ ۾ ٢٥ هزار ماڻهو شريڪ ٿيا، ١٠ منٽ گولي هلندي رهي ۽ هزار کان وڌيڪ ماڻهو مري ويا.‡

ظالم ڊائر اکي قتلن جي ڪا مدد ڪئي ۽ نه مري ويل جي لاشن کڻائڻ جو ئي ڪو پربند ڪيو. بي شرم ڊائر پاڻ فخر سان چيو ته افسوس آهي جو منهنجو بارود خلاص ٿي ويو ورنه گوليبازي اڃا چالو رهي ها. ماڻهن جي قتل تي اولهه ڏيڻ لاءِ سيڪريٽري آف سٽيٽ مسٽر مانٽيگو ان ڪوس کي احتياطي خون سڏي صحيح ٺهرايو. جنرل ڊائر کي سزا ڏيڻ بدران ڪيس سروپا ڀيرائي ويئي. جليانوالا باغ جو ڪوس جنگ پاڙواسين لاءِ هڪ چتاولي هئي ته انگريزن کي ڀارت کي آزاد ڪرڻ جو ڪو ارادو ڪونهي، هو سڌارن جي روپ ۾ جنگ بازن کي اڀارڻ لاءِ لالي پاپ پيا ڏيندا رهندا. آزادي سوڪڙيءَ طور ڪانه ملندي آهي؛ اها لڙي جهڙي بي دلين هٿن مان ڪڪڙي ونڃي پوندي آهي.

* اي. ڪي. موري "فار فريڊم" "دهلي" ٢٧ آڪٽوبر ١٩٨٥
† سرڪار طرفان ڇپايل India's struggle for freedom صفحو ٣٠

www.drpathan.com Page # 130

جليانوالا بــاغ واري ڪوس جي باري ۾ هڪ وڏي حقيقت درج ڪرڻ يوگيه هيءَ آهي تہ هڪ پاري جوان اُڌم سنگهہ ۲۱ سالن ڪا لپوءِ پنجاب جي گورنر اوڊائيــر کي لنڊن ۾ گولي هڻي قتل ڪيو.

ظالم ڊائر گولي بازيءَ ۾ قتيلن جو ڪو بہ علاج ڪونہ ڪيو. لاش بہ باغ ۾ پيا ئي رهيا. ٻئي ڏينهن ڪرفيوءَ جي هوندي ڪي سچڻ جوکم ڪٺي بہ بــاغ ۾ قتيلن جي سيوا ڪرڻ لاءِ ويـــا. انهن سچڻن ۾ هڪ ۲۰ سالن جو جــوان اُڌم سنگهہ بہ هئو. دردي نظاري سندس دل کي ايترو تہ ڇرڪيو جو هن پرڻ ڪيو تہ مان هن نـاحق خون جو بـدلو وٺندس.

قاتل ڊائر ۽ گورنر جنرل اوڊائر انگلنڊ واپس هليا ويا. اُڌم سنگهہ ولايت ڏانهن وڃڻ لاءِ سال ساندهہ پورهيو ڪري ناڻو ڪٺو ڪيو. جڏهن اُتـي پهتو تہ ڪيس خبر پيئي تہ ڊائر تہ مري ويو آهي. هن هڪ ميٽنگ ۾ اوڊائـر کي گولي هڻي ختم ڪيو ۽ ائين پنهنجو پرڻ پورو ڪيو.

گولي هڻي هو ڀڄي ڪونہ ويـو. بيٺو رهيو ۽ پاڻ کي پوليس جي هٿن ۾ ڏنائين. هـــن ڪورٽ آڏو بيان ۾ چيو "اوڊائر موت جي لائق هو. مونکي موت جي سزا ملڻ جي مونکي ڪا پرواهہ ڪانهي. مـان ديس جي صدقي ٿي مران ٿو." کيس ڦاسي ڏني وئي.

امرتسر ڪانگريس - سنڌين جو يوگدان

جليانوالا باغ جي قهري ڪوس کانپوءِ ڪانگريس جو اجلاس امرتسر ۾ ڪوٺايو ويو ان مقصد سان ته پنجاب جي ماڻهن جي دلين ۾ ڪجهه ٺڍو ڇنڊو وڌو وڃي. اهو اجلاس 1919 ۾ ٿيو ۽ سڀاپتي هو پنڊت موتيلعل نهرو. انهن وچ ۾ برطانوي سرڪار مانٽيگو چيمسفورڊ سڌارن جو اعلان ڪيو هو، جن هيٺ پرانتن ۾ ٻٽو حڪومتي سرشتو آڻڻ جي رٿا رٿيل هئي ۽ مرڪز ۾ عام ماڻهن جي چونڊيل عيوضين جو انداز وڌايو ويو هو ۽ ڪجهه طاقت ڏيڻ جي رٿا هئي. امرتسر ڪانگريس آڏو مکيه ۾ مکيه سوال اهو هو ته سڌارا قبول ڪجن يا نه ڪجن. ان سوال تي ڪانگريس اندر ٻه ڌريون ٿي ويون، گرم ۽ نرم. مهاتما گانڌي ۽ پنڊت مدن موهن مالوي سڌارن کي آزمائڻ جي فائدي ۾ هئا ته ٻئي طرف سي. آر. داس، لوڪمانيه تلڪ سڌارن قبول ڪرڻ جي خلاف هئا. نتيجو اهڙو زبردست هو جو ڏنو ويو ته صورت واري ڪانگريس جو منظر هتي دهرايو ويندو. اسان سنڌين لاءِ خوشيءَ ۽ فخر جي ڳالهه اها آهي ته اسانجو نيتا شري ڄيٺرامداس دولترام ان تڪرار کي مٽائڻ جو ذريعو بڻيو. هن هڪ درستي ڏني جا ٻنهي ڌرين کي قبول پيئي ۽ ائين مسئلو حل ٿي ويو.

مهاراج وشنو شرما، ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻيءَ جي جيونيءَ ۾ ان اجلاس جو ذڪر هيٺين دستور ڏنو آهي:

www.drpathan.com Page # 132

”امرتسر جي جليانوالا واري ڪوس ۽ مارشل لا جي ڦهڙن
سبب انگريز سرڪار سمجهيو هو ته ڀارت جا رهواسي ڊڄي
ويا هوندا، پر سرڪار ڀلي هٿي. اوڪمانيه تلڪ، مهاتما
گانڌي، پنڊت موتيلعل نهرو ۽ ٻين ڀرانتن جي اڳوانن اهڙو
ته جوشيلو وايو منڊل ملڪ ۾ پيدا ڪيو، جو هند سرڪار
اُلئدو ڊڄي ويٺي ۽ ملڪ کي ٿڌي ڇمڪي ڏيڻ و جهڙ لاءِ گرفتار
ڪيل ڪم ڪندڙ آزاد ڪيا ۽ ڀڻ مارشل لا هيٺ جيڪي
ڪلور وهيا هئا ۽ جليانوالا جو ڪوس ٿيو هو، تنهنجي جاچ
پڙتال لاءِ هڪ جاچ ڪاميٽي وهاري. ڪانگريس ٻه اڳوات
رٿيل پروگرام مرجب ۽ پنجاب جي رهواسين سان سهانيولي
ڏيکارڻ لاءِ ڪانگريس جو اجلاس امرتسر ۾ رکيو. سڄي ملڪ
۾ گويا ٿوون ساهه ڦوڪيو. ماڻهو هندين ماڳين ڪانگريس
جي اجلاس ۾ شامل ٿيڻ لاءِ اٿين سنڌريا جڻ ته ڪنهن تيرٿ
آستان ڏانهن ٿا وڃن يا ڪو ڌام پيڙڻ ٿا نڪرن.

سنڌ مان به تمام گهڻا ماڻهو جليانوالا جي شهيد آستان
تي پهچڻ لاءِ نڪتا. ماڻهن ۾ اُتساهه ڏسي ڊاڪٽر چوئٿرام
سنڌ مان هڪ اسپيشل ٽرين جو ڪراچي کان امرتسر تائين
بندوبست ڪيو. اسپيشل ٽرين جو پروگرام اڳواٽ پڌرو ٿي
چڪو هو. سڄي ٽرين قومي جهنڊن سان سينگاري ويئي
هئي. ماڻهو به هر اسٽيشن لـي قومي جهنڊا کنيو اسپيشل
ٽرين ۾ چڙهڻ لاءِ آتا ٻيٺا هئا. قومي ڪم ڪندڙن ۽ اُتساهي
سنڌين سان سڄي ٽرين ٽمٽار، ڳائيندا وڄائيندا سنڌ مان
لنگهي پنجاب ۾ پهتا. سنڌ جي اُتساهه پنجاب جي اُمنگ
کي گويا ٻيڻو ڪري ڇڏيو ۽ هر اسٽيشن تي اسپيشل ٽرين
جي آجيان ٿيڻ لڳي. ڊاڪٽر چوئٿرام ۽ قومي جوان هر

www.drpathan.com Page # 133

لهي پڙهائيندڙن سان ملڻا ۽ قومي ترانن سان
اسٽيشنن تي، خوشي ڊائي. آهستي آهستي هر اسٽيشن تي پرچار
اسپيشل ٽرين اُمرڪوٽ ۾ پير پاتو. ڪيڏو نه اُتساهه،
هو ماڻهن ۾! ڪيترن ته اصل اُمرڪوٽ جي پوتر
ڪٽي مٽي مستڪ تي لڳائي. سڀ سنڌي اچي
ڪٺا ٿي جاءِ تي رهيا. ڪاڏي ٻيٺي جو پڙهڻ جو بندوبست،
ور آجيان ڪاميٽي تي بوجو، نه صرف اُنٽرو پر آجيان
ڪاميٽي کي ڊاڪٽر چوئٿرام آڇ ڪئي ته شيوا لاءِ نوجوان
ماڻهن جي گهرج هجي ته اسين تيار آهيون. سنڌي
ڀائرن هدران ميزبان ٿيا. صبوح جو سويل ڊاڪٽر چوئٿرام
۽ ڪمدڙن جي پرڀات قيري ڪيئي ۽ هو قومي راڳ
ڳائيندا ۽ نچندا ٽپندا ۽ قومي نعرن سان آسمان کي
گونجائيندا رهيا ۽ ڊيليگيٽن جي ڪئمپ ۾ وڃي لڳا.
پاڙي جو وچي پنڊال جي پاهران، اُئين ڪري چئجي ته
قومي ڇيچ هٽڻ لڳا. هزارن ۾ ماڻهو سنڌي جوانن جي
ساهه ۽ ڊاڪٽر چوئٿرام جي تقرير ٻڌڻ لاءِ اچي ڪٺا
ٿيندا هئا. شام جو به قيرون ۽ جليانوالا جي ڏکي يومي تي
شهيدن کي شرڌانجلي ڏيڻ لاءِ پنڊ پاڻ جو پرٻند ڊاڪٽر
چوئٿرام ۽ سنڌين ڪيو. ڊاڪٽر چوئٿرام جي ڪوشش اهڙي
پرانت جي ڊيليگيٽن ۾ به انهيءَ جو اثر پيدا ڪيو جو هڪ
ڏينهن ڊاڪٽر چوئٿرام جي، ٿيل پروگرام موجب سڀ پنجن
منڊليون اچي ڪانگريس پنڊال جي پاهران گڏ ٿيون ۽ هر
منڊلي پنهنجي پرانتڪ ٻوليءَ ۾ قومي گيت ٻي ڳايا.
لوڪماليه تلڪ پنهنجي متر منڊليءَ سان گڏ انهيءَ ٻڪي
پروگرام ۾ شامل ٿيو ۽ ڊاڪٽر چوئٿرام کي جس ڏنائين، جنهن

www.drpathan.com Page # 134

ٿڌو اُساهه ۽ اُمنگ ڀريو نظارو پيدا ڪيو!

ڊاڪٽر چوئٿرام ۽ سنڌين جو اُساهه سچ پچ هو. اهي گنڊيل منڊ ۾ ڊاڪٽر ڪچلو پنجاب پاران سڀني کي ڏنيواد ڏني ۽ ڊاڪٽر کي زوري گهلي ٻن لفظن چوڻ لاءِ عرض ڪيو.

امرتسر ڪانگريس اجلاس اڳيان بلڪل اهم سوال آيل هئا ۽ ڪم ڪرڻ لاءِ اڳوانن جدا جدا رايا ڏنا. پر سڀ ڪنهن ڳالهه لي سهمت نه ٿيا، حالتون ايتري قدر وڌي وييون جو ملڪ کي ايڪتا جي ڌاڳي ۾ پوئڻ لاءِ مهاتما گانڌي اُٿي لوڪمانيه اڳيان نمي عرض ڪيو ته مهرباني ڪري اچو ته هڪ ٺهراءُ پاس ڪريون. جدا جدا رايا ۽ متڀيد ته آٿيون. آخر شري چترانداس هڪ رٿ ٺاهي جا سڀني قبول ڪئي ۽ ڪانگريس ۾ ايڪتا جي جئه جئڪار ٿي ۽ پنڊال قومي نعرن سان گونجڻ لڳو. سڀني داد ڏنو سنڌين جي نه صرف اُساهه ۽ اُمنگ کي پر ساڳئي وقت سنڌين منڊ ۽ ڪوچ کي به جو هو هڪ اهڙي رٿ ٺاهي سگهيا جا سڀني کي ڪير ڪنڌ ڪري سگهي. ڊاڪٽر چوئٿرام کي خاص طرح پڇاڙيءَ ۾ پنڊت موتيلعل سڏ ڪيو ته اچي ڪجهه ڳالهاءِ. ڊاڪٽر چوئٿرام ٻن منٽن جي تقرير ۾ چوطرف اُساهه ۽ اُمنگ ڦهلائي. تقرير پوري ڪندي ڊاڪٽر پنهنجو مشهور راڳ ڳايو جنهن ۾ ڏيکاريائين:

"مت ڊرو اغيار ڪي ظلمون ستم سي پائيو
هم فقط پيدا هئي هين آزمائي ڪي ليئي"

سنڌس اهيءَ پڇاڙيءَ جي مصرع اصل ماڻهن کي ز

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 135

ڪراچيءَ ۾ پوليس جي لٺبازي

ڪراچيءَ ۾ شهيد ڏاڪڙيه جو ماتمي جلوس

www.drpathan.com Page # 136

ستياگرهين جي شڪارپور ۾ آجيان

ستياگرهين جو گروهه، وچ ۾ پروفيسر آڏوارام

Gul Hayat Institute

سنڌ جو ڀاڱو

ٽڪري ڇڏيو. سڀ اٿي بيهي ڳالهائڻ وڃائڻ ۽ اڇلڻ لڳا. ايتري قدر جو ڀٽي منچ تي ويٺل به مست ٿي ويا ۽ ڊاڪٽر چوئٿرام کي ڇڪي ٻهارا ڳالهي ۽ لوڪماليه جي پير ۾ وجهي ويهاريائون ۽ هيٺ پنڊال وارا اصل ڇيڇ هڻڻ لڳا پڙهائي لڙائي سان:

”لوپ الوار ڪو لون
ڪنهن ڏي ڏار ڪو لون“

۽ ڊاڪٽر چوئٿرام سٽيج تي اٿي سڀني لڙائي جون موٽ ۾ هيڪڙي سٽون ورائيون

”اسين لهين هارنا
ڪڏهن لهين هارنا
پاوين ساڀي جان جاوي.“

اسٽيج تي ويٺل پوڙهي اڳوان ڊاڪٽر چوئٿرام سان گڏ اٿي بيهي اهي سٽون ورورو ڪري ڳائڻ لڳا ۽ نچڻ لڳا. کهڙو نه انساهي اُٺل نه ورق جهڙا نظارا ڏسندا رهيا اڳوان، گرجندو رهيو سڄو پنڊال، گونجيو سڄو امرلسر ۽ گونجيو سڄو ديش. ڌرتي سرڪار جي دل! پلڪيس (ڏڪ ڏڪ) ٿيو هر ڀارتواسي؟ جو من ۾ دلين ۾ گهري ويٺي اها قومي لرزش - له - ”جيستائين ملڪ آزاد نه ٿيو آهي، تيستائين سالت ۾ ڪندا سين.“ امرلسر اٺون روح ملڪ ۾ ڦوڪيو ۽ ڊاڪٽر چوئٿرام الهي ڪاري ۾ پنهنجو پورو حصو ڏنو! ڊاڪٽر چوئٿرام سنڌ جي نڍي دائري مان نڪري ڀارت جي اڳوانن جي منچ تي ڪلهو ڪلهي ۾ لائي ماتا ڀارت جي سيوا ۾ تن من ارپڻ ڪيو.“

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 138

هيلتائين سنڌ جيئن سرڪاري ڪاروبار ۾ بمبئي سان
گڏ هئي تيئن ڪانگريس سنسٿا به بمبئي سان گڏيل هئي.
اُنهن ڏينهن ۾ ڪانگريس سنسٿا کي ڪو به پڪو قاعدو
قانون ڪونه هوندو هو.... سڀئي بمبئي علائقي مان اُميدوار
ڪانگريس ۾ جيترا عيوضي آيا هئا تن کان پوءِ ته صرف
سنڌ مان آيا هئا... ڊاڪٽر چوئٿرام طلب ڪئي ته سنڌ کي
ڪانگريس ۾ جدا درجو ڏنو وڃي ڊاڪٽر صاحب جي اها
طلب منظور ڪئي وئي ۽ سنڌ جي الڳ پرانتڪ ڪانگريس
ڪاميٽي ٺاهڻ جي اجازت ڏني وئي.
!

سنڌ ۾ واپس اچي ڊاڪٽر سنڌ پرانتڪ ڪانگريس
ڪاميٽي استاپن ڪئي. هو ئي اُن جو پهريون پريزيڊنٽ چونڊيو
ويو ۽ پڇاڙيءَ تائين گهٽوگهٽ هو ئي اُن پد تي رهيو.

Gul Hayat Institute

دور ديسن ۾ انقلابي سرگرميون

ڪاما گاتا مارو جهاز جي ڪهاڻي

آزاديءَ لاءِ تحرڪ جي سلسلي ۾ ١٩٠٥ واري بنگال جي ورهاڱي جڙ انهن جي دور کي جنم ڏنو. ان کان اڳ، قومي اڳواڻن کي هڪ وشواس هئو ته جيئن جو برطانيه سرڪار خود لوڪ راڄ جي سرشتي ۾ بدل آهي انگريزي پارٽ جي حاڪمن کي پارلواسين جي چاهنائن ۽ راين لاءِ ضرور قدر ٿيندو. مگر وائسراءِ لارڊ ڪرزن جو لوڪن جي راءِ کي نظرانداز ڪري بنگال جو ورهاڱو ڪيو ۽ ورهاڱي خلاف زبردست آندولن کي نظرانداز ڪري پنهنجي حرڪتي يوجنا کي عمل ۾ وٺڻ لاءِ ان قومي اڳواڻن کي وڏو ڌڪو ڏيئي ڇڏيو ۽ سندن برطانيه جي ليڪ ليٽيءَ ۾ وشواس کي لوڏي ڇڏيو. ان پرستٽيءَ هڪ سرگرمين کي جنم ڏنو ۽ انهن جو دور شروع ٿيو.

اها هڪ ويچار ڌارا رڳو ديس اندر محدود نه رهي مگر پرديس ۾ به ان مونهن ڪيو. شيام جي ڪرشن ورما ۽ وير ساورڪر ان جا وديشن ۾ پرچارڪ ۽ حامي هئا.

وير ساورڪر ١٩٠٠ ۾، جڏهن اڃا ١٧ سالن جو هئو، "متر ميلا" جي استاپنا ڪئي. پوءِ اُنجو نالو ڦيرائي "ابهنيه پارٽ" رکيائين. ان سنستا ۾ گهڻو تڻو جوشيلا جوان پڙهي ڪيا ويندا هئا. انهن جوانن ۾ انقلاب جو طريقو اپنايو.

www.drpathan.com Page # 140

ويرساورڪر جو رايو هئو ته جوڙجڪي اڏرڪ سان ڪين ورندو. جيڪو طريقو ٻڙڻ ۽ گيريبالڊي اٽليءَ ۾ ڪاميابيءَ سان اپنايو، اهو پارٽيءَ لاءِ به ڪارگر ثابت ٿيندو. پر آئرلينڊ جي انقلابين جي سرگرمين کيس همٿايو.

١٩٠٦ ۾ ويرساورڪر ناسڪ ۾ هڪ اُنسو ۾ تقرير ڪندي گرجدا ڪئي:

”ديس لاءِ جيئڻ جي آهوتي ڏيو، سوراج حاصل ڪريو. جيڪڏهن اسين پنهنجي ديس جي آزاديءَ لاءِ هٿيار کڻي ڪريون ۽ دشمن خلاف اُهي جو اپيوگ ڪريون، ته ان ۾ ڪهڙو گناهه آهي. هر هڪ ۾ سوڌرم ۽ سوديشيءَ جو چنهه آهي ۽ آزاديءَ لاءِ جاري ڪيل يگيه ۾ ڪنهن جي آهوتي ڏني وڃي ته اهو پاپ ڪيئن ٿي سگهي ٿو. اهو اسان جي ماتر ڀوميءَ جو گورو وڌائيندو.“

ساورڪر کي سنڌس سرگرمين ڪارڻ فرگوسن ڪاليج مان خارج ڪيو ويو. لوڪمانيه تلڪ جي سفارش تي شيام جي ڪرشن ورما معرفت ساورڪر جي تعليم جو انگلينڊ ۾ پربندھ ڪيو ويو.

مئڊم ڪاما انقلابين کي تربيت ڏيڻ جو پربندھ ولايت ۾ ڪيو. هن ديس لاءِ هڪ قومي جهنڊي جو پڻ ايجاد ڪيو. ويرساورڪر جي هڪ ساٿيءَ مدن لعل ڍينگرا ١٩٠٩ ۾ لنڊن ۾ سر ڪرزن وائيل جو خون ڪيو. خون ڪري هو ڀڄي نه ويو مگر سر زمين تي بيٺو رهيو ۽ پاڻ کي گرفتار ڪرايائين. ڪورٽ ۾ بيان ڏيندي هن چيو:

”مون هڪ انگريز جو خون ڪيو آهي، هندو جوانن لاءِ

www.drpathan.com Page # 141

انگريز هندستان ۾ ظلم ڪري رهيا آهن ۽ سڀ وطن
جوان کي ديس نيڪالي ڏيندا رهيا آهن. آزاديءَ لاءِ جنگ
جاري رهندي جيستائين اسين منزل مقصود تي پهچون.“

ڍينگرا کي قاضيءَ جي سزا ڏني وئي. وير ساورڪر کي
ان تهمت هيٺ گرفتار ڪيو ويو ته هن ئي ڍينگرا کي
پڙڪايو هو. کيس جهاز ۾ چاڙهي هندستان ۾ وٺي ٿي
آيا مٿس ڪيس هلائڻ لاءِ. رستي ۾ هن جهاز مان ٽپو ڏنو
۽ تري فرانس ۾ پهتو. انگريز عملدارن کيس فرانس جي زمين
تان پڪڙي هندستان ۾ آندو ۽ مٿس ڪيس هلائي کيس
٥٠ سالن جي سزا ڏيئي انڊمان ڏانهن موڪليو.

فرانس جي سرزمين تي انگريزي عملدارن هٿان ساورڪر
جي گرفتاري بي قاعدي ۽ انٽرنيشنل قانون ۽ دستور
خلاف هئي. فرينچ سرڪار اهو معاملو هيگ جي انٽرنيشنل
ڪورٽ آڏو کڻي وئي ۽ ڪورٽ فتوي ڏني ته گرفتاري
بي قاعدي آهي مگر ان فتوي جو عملي فائدو ڪجهه ملي
نه سگهيو جو ساورڪر کي اڳ ئي هندستان ۾ آڻي مٿس
ڪيس هلائي سزاوار ڪيو ويو هو. وير ساورڪر جيل
اندر ١٨٥٧ واري آزاديءَ جي پهرين جنگ جي باري ۾ هڪ
ڪتاب لکيو جو برطانيه سرڪار ضبط ڪيو. ان ڪتاب ۾
وير ساورڪر ١٨٥٧ واري فوجي بلوي تي نئين روشني
وڌي ۽ ثابت ڪيو ته اهو بلوو نه هئو مگر آزاديءَ جي
پهرين لڙائي هئي. هن اڳ ان لڙائيءَ جي ناڪاميءَ جي
ڪارڻن جو پڻ اليک ڪيو.

١٩١١ ۾ برطانيه سرڪار ماڻهن کي ڪجهه ٿڌو ڪرڻ لاءِ

Gul Hayat Institute

ڏهلي دربار ۾ بنگال جي ورهاڱي رد ڪرڻ جي پڌرائي
ڪئي. پر گرم ويچار ڌارا وارا ان سان سنتشٽ ڪونه ٿيا،
نڪي وري موڙلي منٺو سڌارن سان هو راضي ٿيا. ڪي
پارٽي انقلابي هندستان کان ٻاهر وڃي ديس جي آزاديءَ
لاءِ پاڻ پتوڙڻ لڳا. پارٽي ناگرڪ جي آمريڪا يا ڪئناڊا ۾
وڃي رهيا هئا انهن سان انهن ديسن ۾ ٻيو ورو عزت
جو ورتاءُ ڪونه ڪيو ويندو هئو. لالا هرديال ۽ ڀائي پرمانند
آمريڪا ۾ رهندڙ پارٽين کي هڪ منچ تي آڻڻ جي ڪوشش
ڪئي. اپريل ١٩١٣ع آمريڪا ۾ هندن غدر پارٽيءَ جي استاپنا
ڪئي جنهنجو هيڊ ڪوارٽر سئن فرانسسڪو ۾ رکيو ويو.
سندن مقصد هئو ديس کي خوني انقلاب ذريعي آزاد ڪرائڻ.

مٿي ڪراچي ڪانگريس اجلاس واري بيان ۾ ٻڌايو
ويو آهي ته ان اجلاس ۾ هڪ ٺهراءُ سرڪار جي انهن
حڪمن کي رد ڪرائڻ لاءِ به ڪيو ويو جن هيٺ پارٽواسين
کي ڪئناڊا ڏانهن وڃڻ جي باري ۾ هڪ شرط پيل هئو ته
هو رڳو اهڙي جهاز ۾ وڃي سگهن ٿا جو ڀارت مان نڪري
سڌو ڪئناڊا ڏانهن وڃي ۽ رستي تي ڪٿهن به بندر تي
نه بيهي. هاڻ ان شرط جي پورائي ڪرڻ ڪٿهن به جهاز لاءِ
ناممڪن هئو.

ان شرط جي پورائي ڪرڻ لاءِ هڪ پارٽي انقلابي بابا
گردت سنگهه جو سينگاپور ۾ ٺيڪيداريءَ جو ڌنڌو ڪندو
هو، تنهن ١٩١٤ ۾ ”ڪاما گاٽا مارو“ نالي وارو هڪ
جپاني جهاز ڀاڙي ڪيو ۽ ٤٠٠ ڀارت مان ڪئناڊا ۾ وڃي
رهڻ لاءِ خواهشمند پارٽين کي سوار ڪري ڪئناڊا طرف
روانو ٿيو. ڪئناڊا ۾ پهچڻ تي رڳو ٢٢ مسافرن کي

www.drpathan.com Page # 143

وئنڪوور جي بندر تي لهڻ جي اجازت ڏني وئي. جهاز ٻن مهينن لاءِ سمنڊ ۾ بيٺو رهيو ۽ جهاز ۾ سوار مسافرن ڇڱي تڪليف ڀوڳي. آخر فيصلو ڪيو ويو ته جهاز کي واپس وڃي. مگر اڳي هانگ ڪانگ ۽ اڳي سينگاپور ۾ مسافرن کي لهڻ جي اجازت ڏني وئي جيئونٽيڪ ڪيترن جا گهر ٿي آهي هئا. جهاز ڪلڪتي پهتو ته اتي به برطانوي سرڪار ڪين لهڻ جي اجازت ڪانه ڏني. پوليس ۽ مسافرن جي ڇڪري لڳي جنهن ۾ مسافر ١٨ اَجل جو شڪار ٿيا، ٢٤ ڄڻا زخمي ٿيا ۽ اٽڪل ٢٠٠ کي گرفتار ڪيو ويو.

نتيجي طور ڪيترا غدر پارٽيءَ جا ماڻهو الڳ الڳ ٽولين ۾ هندستان ڏانهن واپس موٽي آيا ۽ هتي هندستان ۾ هنن پنهنجون ڪارروايون شروع ڪيون ۽ فوجين ۾ بغاوت پيدا ڪئي. انهن ٢١ فيبروري ١٩١٥ تي هڪ وڏو بلوو ڪرڻ رٿيو هو مگر ڪن ديس دروهين معرفت سندن منصوبي جي اڳ ۾ خبر پئجي وئي. ڪيترا ڦاسيءَ تي لٽڪايا ويا ۽ ڪن کي جنم ٽيپ جي سزا ملي.

ان ڪاما گاٽا مارو جهاز ۾ ٿي اسان جو پوسٽ سنڌي اڳوان سوامي گوونداننداسند سنڌس پاءِ نارائڻداس ۾ سوار هئا. ٻئي پڪڙيا ويا ۽ ڪين ٥ سال جيل جي سزا ملي. ڪيترن وري جهاز مان سمنڊ ۾ ٽپو ڏيئي پاڻ کي بچايو. انهن ۾ بابا گردت سنگهه به هئو. سرڪار هن جي گرفتاريءَ لاءِ ٤٠ هزار رپيا انعام جي پڌرائي ڪئي. بابا گردت سنگهه ٣ سال سانڍهه سنڌ ۾ پناهه ورتي.

”ڪاما گاٽا مارو“ جهاز جي مٿين ڪهاڻي هند سرڪار جي پبليڪيشن ڊويزن طرفان اڪتل ڪتاب جي آڌار تي

درج ڪئي وئي آهي. *

سائين کهاڻي شري جينانند راشٽروادي جي ڪتاب ۾ ۽ پڻ شري قيمت هرپسنگهاڻيءَ جي هندي ڪتاب ”گوروي سنڌپا ڪي ذني سنڌي“ ۾ بلڪل ساڳي طرح لکيل آهي، ۽ انهي جي لڳ ڀڳ ساڳي ئي لکي. سندن کهاڻي آهي ته بابا گروسنگهه جهاز پاري ڪري آفريڪا ڏانهن وڃي رهيو هو. ان جهاز ۾ بارود وغيره پريل هو. بابا گردتسنگهه ۽ سندس سائين جي مراد هئي ته آفريڪا ۾ رهندڙ پارتواسين جي مدد ڪرڻ جن سان گهڻو انياءُ ٿي رهيو هو. اهو جهاز ڪيپ ٽائون بندر تي پهتو ته ڏکڻ آفريڪا سرڪار سندن لهڻ تي بندش وڌي. آخر جهاز واپس ڪلڪتي روانو ٿي ويو. ڪلڪتي پهتو ته پوليس جهاز کي گهيرو ڪيو. بابا گردتسنگهه ۽ سندس سائي سمند ۾ ٽپو ڏيئي ڀڄي ويا. جي پڪڙيا ويا تن ۾ اسانجو سوامي گوونداند ۽ سندس ننڍو ڀاءُ به هئو.

١٩١٤ واري پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ به ڪن ڀارتي انقلابين جرمنيءَ جو ساٿ ڏنو. هڪ نامور انقلابي چمپڪرامن پرلن ۾ لالا هرديال سان گڏ انڊين نئشنل پارٽيءَ جي استاپنا ڪئي.

لنڊن ۾ جو ”انڊيا هائوس“ آهي، اسانجي ديس جي گررو جو رونڪ اُنجي ستاپنا گجرات جي ڪڇ ضلع جي هڪ انڊيڙي ڳوٺ ماانڊويءَ ۾ رهندڙ هڪ ڀانسالي ڪٽنب جي فرد شيامجيءَ ڪئي جنهن وديشن ۾ وچي ڀارت جي آزاديءَ

* P.N. Chopra "India's struggle for freedom" Page 25

www.drpathan.com Page # 145

جي جوت جاڳائي ۽ انگلينڊ ۾ انڊين هوم رول سوسائٽي برپا ڪئي ۽ مهاتما گانڌيءَ جي ميدان ۾ اچڻ کان گهڻو اڳ، اسڪار جي هٿيار ڪتب آڻڻ جو سنديش ڏنو.

دنيا جي جدا جدا ڪنڊن ۾ وڃي جڏهن آزاديءَ جو سنديش پهچايو اهو ڀائي پرمانند گرو تيغ بهادر واري سنبندي ڪٽنب مان هو. ڀائي پرمانند، ويرساورڪر جيان ١٨٥٧ واري آزاديءَ جي ڪهاڻي لکي ۽ انگريزن جي ظلم جو ڀانڊو ڦوڙيو، مگر سرڪار اها شايع ٿيڻ نه ڏني. سندس ٻي رچنا ”ڀارت ڪا اتهاس“ سرڪار ضبط ڪئي. ڪيس ڦاسيءَ جي سزا علي پر شري سي. ايف. انڊبروز ۽ پنڊت مالويه جي ڪوشش سان اها سزا ڦيرائي جنم ٽيپ ڪئي ويئي.

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 146

اوائلي راڄنيتي مقدما

١٩٢١ ۾ جڏهن مهاتما گانڌيءَ اسهڪار آندولن شروع ڪيو تڏهن هن ڪم ڪندڙن کي هدايت ڪئي ته جيڪڏهن سرڪار طرفان اوهانجي مٿان ڪيس ڪيا وڃن ته اوهان ڪو به بچاءُ نه ڏجو نڪي وڪيل ڪريو. اوهين ڪورٽ جي آڏو پنهنجو قصور قبول ڪريو ۽ خوشيءَ سان سزا همواري ڪريو. وقت ۾ وقت اوهان ڪورٽ اڳيان پنهنجو بيان ڏيو جنهن ۾ کلم کلا چئو ته انگريز سرڪار خلاف بغاوت ڦهلائڻ اوهان پنهنجو فرض ٿا سمجهو.

مهاتما گانڌيءَ جي ان هدايت ڏيڻ پٺيان ٻه ڪارڻ هئا. هڪڙو هيءُ ته هڪ ستياگرهي ڪو ڏوهه ڪري ته ان کان مڪرڻ ٿي ڪو نه ٿو سگهي. اسين جڏهن ڄاڻي واڻي سرڪار خلاف بغاوت ڦهلايون ٿا ته پوءِ بچاءُ ڪهڙو ڏينداسون. هڪ ستياگرهي ان کان انڪاري ڪيئن ٿي سگهي.

ٻيو سبب هي هئو ته ڪيسن لڙڻ ۽ وڪيلن ڪرڻ پٺيان اٿاهه ناڻو برباد ٿيندو هو. آزمودي ڏيکاريو هو ته جڏهن به ڪي محب وطن ڪيسن جو ڪورٽ ۾ مقابلو ڪندا هئا، تڏهن ڪين اڪثر اڪيچار ناڻو هارڻو پوندو هئو ۽ پوءِ به ڪين سزا ڏني ويندي هئي. راڄنيتي ڪيسن ۾ ڪورٽون انصاف ڏورو ٿي ڪنديون هيون. اڪثر اهي ڪيس انگريز ماجسٽريٽن وٽ هلندا هئا ۽ جيڪڏهن ٻاري ماجسٽريٽ

www.drpathan.com Page # 147

ڪيس هلائيندا هئا ته ٻه ڀتوڙي ته اها ڏيندا هئا جنهن لاءِ ڪين هدايتون ملنديون هيون. ماجسٽريٽن کي آزادي ڪٿي هوندي هئي جو انصاف روءِ فيصلو ڪن. اڪثري ڪيترن موقعن تي ائين به ٿيندو هو جو راڄنيتي سيوادارن کي ڄاڻي واڻي ڪوڙن ڪيسن ۾ اڙايو ويندو هئو ۽ ايذاءَ ڏيڻ ڪاڻپوءِ به هو سزاوار ٺهندا هئا.

ڪيترن به ۱۹۲۱ جي اسهڪار هلچل کان اڳ ته سياسي سيوڪ ڪيسن جو ايذاءُ ڏيندا ٿي هئا ۽ ان لاءِ تمام قابل ۽ ناليرن وڪيلن کي فيون ڏيئي پنهنجو ايذاءُ ڪندا هئا. سنڌ ۾ به ان ۱۹۲۰-۱۹۲۱ جي اسهڪارواري دور کان اڳ کي راڄنيتي ڪيس ٿيا جن ۾ ٽي ڪيس نهايت پرسڌ آهن ۽ انهن جو ذڪر ڪرڻ هن جاءِ تي ٿيندو.

ولايتي کنڊ وارو ڪيس

سنڌ ۾ پهريون پهريان راڄنيتي ڪيس جو سرڪار داخل ڪيو سو هئو شڪارپور جي ٽن سيوڪن خلاف - مهاراج گوردن شرما، سيٺ چيتومل هرنام (مشهور چيتومل ٻوالچند جي ڪوٺيءَ جو ڀاڱيدار) ۽ شريمت ويرومل بيگراج، سکر مان نڪرندڙ قومي اخبار "سنڌي" جو سمپادڪ. اهو ڪيس انڊين پينل ڪوڊ جي قلم ۱۲۴- الف هيٺ داخل ڪيو ويو هو جنهن هيٺ قاعدي قانون موجب ستاپت ٿيل سرڪار خلاف نفرت ڦهلائڻ بغاوت جو ڏوهه ڪري شمار ڪيل آهي ۽ ان لاءِ وڏي ۾ وڏي سزا ڦاسي مقرر آهي. ياد رهي ته لوڪمانيه تلڪ مهاراج ۽ مهاتما گانڌي، ٻنهي تي ان قلم هيٺ ڪيس ڪيو ويو هئو ۽ ٻنهي کي ڇهه ڇهه

www.drpathan.com Page # 148

سزا ڏني وئي هئي.

اهو ڪيس ۱۹۰۹ ۾ داخل ڪيو ويو هو ۽ اُن ۾ مهاراج گوردن شرما کي ۵ سال جيل جي سزا ڏني وئي هئي ۽ شري ويرومل ٻيگراج ۽ شري چيتومل کي ۳-۳ سال سزا.

سنڌ جي ڀهراڻ راجنيتي ڪانفرنس سکر ۾ ۱۹۰۸ ۾ ٿي. حيدرآباد سنڌ ۾ اِي پوليٽيڪل ڪانفرنس جو اجلاس رکيل هو جنهنجو پريزيڊنٽ سکر جو مشهور وڪيل ديوان هيمنسنگهه گدومنگهه هو. مرحبا ڪاميٽيءَ جو چيئرمن هو ديوان هيرانند کيمسنگهه. (ديوان هيرانند پوءِ ۱۹۳۶ ۾ جڏهن سنڌ پـرڳڻو الڳ ٿيو تڏهن سنڌ جي گورنر جو ڀهريون صلاحڪار مقرر ٿيو.)

اُن ڪانفرنس جي موقع تي هڪڙي ڇُوڪِرِي ورهائي وئي جنهنجو نالو هئو: ”سوديشي هلچل ۽ مدب وطن الملڪ جا ويچار“ اها ڇوڪري اصل هنديءَ ۾ ڇاپيل هئي. سنڌيءَ ۾ اُلٿو ڪندڙ هو مهاراج گوردن شرما، پريس ۾ ڇاپڻ وارو هئو شري ويـرومل ٻيگراج ۽ پرڪاشڪ هو شڪارپـور جو سيٺ چيتومل ٻوڇيند. سرڪار انهيءَ کي گرفتار ڪري مٿن راڄ دروهه هيٺ مقدمو هلايو.

سرڪاري ڪجهن دستاويـزن مان پتو پوي ٿو تـه انهيءَ سرڪار جي اُن وقت جي Legal Remembrancer قـانونـي صلاحڪار مسٽر ايل: ٽوسي. ڪريس مٿان ڇوڪري کي بغاوت پريل ڇوڪري ڪري ٺهرايو ۽ لـکيو تـه انڊين پينل ڪوڊ جي قلم ۱۲۴ (الف) هيٺ (سرڪار خلاف بغاوت ڦهلائڻ) اها ڇوڪري سزا وار ٿيڻ جوڳي آهي.

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 149

هن انگريزي حڪومت آهي جو هن چوپڙيءَ کي ڇپائي
نهراڻي. ان چوپڙيءَ جي صفحي ۱۲ تي چيل آهي ته
بادشاهه رعيت جي دانهن ڏانهن ڪو ڌيان نه ٿو ڏئي. ملڪ
جي حاڪمن کي زورآوري ڪندڙ سڏيو ويو آهي، ٻئي
هنڌ سرڪار کي لوڪن جي ڀلائيءَ ڏانهن لاپرواهه ڪري
سڏيو آهي. چوپڙيءَ ۾ هندستان جي ڇيڙ ڇاڙ ڪيل ڪٿي اسـ،
آهي پر سو ڇا؟ صفحي ۱۶ تي سرڪار کي ظالم ۽ مغرور ڪري
سڏيو ويو آهي. هندستان جو واپار اجڙي ويو آهي ان لاءِ
سرڪار کي ڏوهي ٺهرايو ويو آهي. صفحي ۲۰ تي لکيل آهي
ته سرڪاري تعليمي سرشتو اهڙو ناهيو ويو آهي جو ڀارت
واسين کي غلاميءَ ۾ جڪڙي ٿو. صفحي ۲۷ تي سرڪار کي
مست هاٿيءَ سان ڀيٽ ڏئي بدنام ڪيو ويو آهي، ۽ ورين
دهرايو اٿس ته سرڪار لوڪن جون دانهون ۽ ڪوڪون ٻڌي
ئي ڪو نه ٿي. صفحي ۲۸ تي انگريزي راڄ کي راوڻ جي
راڄ سان ڀيٽيو ويو آهي ۽ اڳڪٿي ڪئي وئي آهي ته
انگريزي راڄ اوس ٻڏي اچي پٽ پوندو. صفحي ۳۳ تي
لکيل آهي ته انگريزي حاڪم من ماڻيءَ طرح راڄ هلائي
رهيا آهن ۽ ڀارت واسين جو رت چوسي رهيا آهن. ساريءَ
چوپڙيءَ ۾ ورو ورو دهرايو ويو آهي ته هي راڄ ڌارين
جو راڄ آهي. اها لکڻي منهنجي راءِ موجب سرڪار خلاف
بغاوت ۽ حقارت ڦهلائيندڙ ۽ سرڪار کي بدنام ڪرڻ جي
ارادي سان ئي لکيل آهي ۽ قلم ۱۲۴ (الف) هيٺ سزا
ملڻ جوڳي آهي."

شري ويرومل، شري گوردن شرما ۽ سيٺ چيتومل خلاف
مٿين بغاوت جي قلم هيٺ سکر جي سيشن ڪورٽ ۾ ۱۴

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 150

ڊسمبر ١٩٠٩ تي مقدمو هلايو ويو ۽ ٢١ جنوري ١٩١٠ تي فتوا ملي. شري ويرومل کي ٣ سال جلاوطني قيد ۽ هڪ هزار رپيا ڏنڊ، مهراج گوردن شرما کي ٥ سال جلاوطني قيد ۽ ٥٠٠ رپيا ڏنڊ ۽ سيٺ چيتومل کي ٣ سال جلاوطني ۽ هڪ هزار رپيا ڏنڊ جي سزا ڏني وئي. مٿين سزا خلاف سنڌ جي جڊيشل ڪمشنر جي ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي وئي جا ٢٢ اپريل ١٩١٠ تي رد ٿي.

سکر جي هن بغاوت واري مقدمي ۾ سرڪار وحشاڻي ڳريون سزائون ڏيئي ڌڪاءُ پيدا ڪرڻ ٿي چاهيو. چوليڙي ۾ ڪابه هنسا جي ڇڙ ڇاڙ نه هوندي به پنج سال ۽ ٽي سال سخت پورهئي سان جلاوطني سزا برخلاف سنڌ جرنل ۽ ٻين اخبارن ليک لکيا. پر سرڪار جي ليمت هٺي جوانن جي آئيرلنڊ اُساهه کي نگهوسار ڪرڻ. شري ويرومل بيگراج ان وقت ٣٥ ورهين جي ڦوهه جوانيءَ ۾ هئو. مهاراج گوردن شرما ته ٢٠ سالن جو جوان هئو. ۽ سيٺ چيتومل پڻ ڳجهي ڳجهي ويرومل جي وهيءَ جو هو.

ان ڪيس جي باري ۾ ان سمي ۾ ڇپيل هڪ هندي پستڪ ۾ هيٺين لکتور احوال درج ٿيل آهي:

”سکر ڪانفرنس ڪاپوءِ راجنيتي آندولن سنبنڌي گهڻيئي ڪتاب ڇاپيا ويا. انهن ۾ گوردن لعل شرما جا ٻه ڪتاب به شامل آهن: هڪڙو ”وديشي کنڊ جي اپولرتا“ ۽ ٻيو ”سوديشي آندولن ۽ بائيڪاٽ“. پهرئين ڪتاب جي شايع ٿيڻ ڪارڻ وديشي کنڊ جي زبردست هلچل شروع ٿي وئي. ڪيترن ماڻهن وديشي کنڊ کائڻ ڇڏي ڏنو. ڪيترن مسلمانن به وديشي کنڊ جو تياڳ ڪيو. انهيءَ چونڊيءَ ۾ لوڪمانيه بال گنگادر تلڪ جي ”ڪيسري“ اخبار ۾ ڇپيل

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 151

ليڪن جو ترجمو هئو، جـو اڄ هندي ۽ گجراتي ٻولين ۾ ڇپجي چڪو هو. سرڪار ان چوپڙيءَ جو اپـوگ ڪري سنڌ ۾ راڄڌيڙي آندولن کي دٻائڻ جي تياري ڪئي.

۱۹۰۹ ۾ حيدرآباد ۾ راڄنيتي ڪانفرنس سڏائي هئـي. ان ڪانفرنس ۾ سوديشي ڪتابن جي پردرشني ڪئي وئي هئي. پائي چيتومل به ان پردرشنيءَ ۾ دڪان رکـيو هو ۽ دڪان ۾ اها چوپڙي وڪري لاءِ رکي وئي هئي. سرڪار ان چوپڙيءَ جي باري ۾ ڪيس ڪرڻ جو فيصلو ڪيو مگر ڪيس ڪرڻ ۾ ڪين ڇهه مهنا لڳي ويا جو ڪين ڪو شاهد ملئي ڪو نه ٿي، آخر سرڪار کي شاهد ملي ويـا. هڪ هندو ۽ ٻيو مسلمان جي ٻئي ويرومل جا دشمن هئا.

ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ پوليس چيتومل جي دڪان تي ڇاپو هڻي ڪتاب کڻي ويو. ڪيس گرفتار ڪرڻ لاءِ ويو. هن چيتومل کي چيو: ”اوهان اهڙو ڪم ڇو ڪيو جو اسان کي اوهانجي تلاشي وٺڻي ٿي پوي.“ چيتومل ڪيس جواب ۾ چيو: اوهان اهڙا ڪم ڇو ٿا ڪريو جـو اسان کي اوهانجي مخالفت ڪرڻي ٿي پوي.

پوليس ڪيس گرفتار ڪري ڪورٽ ۾ پيش ڪيو. هيٺين ڪورٽ ڪيس ضامن تي آزاد ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ٻئي ڏينهن سيشن جج ڪيس ڏهـن هـزارن جي ضامـن تي آزاد ڪيو. جڏهن هو آزاد ٿي شهر ۾ آيو ته لوڪن سندس شاهي آجيان ڪئي. پنڊت گوردن شرما کي جڏهن ڪاڇيءَ مان گرفتار ڪري وٺي آيا ته سيشن لـئي هزارين ماڻهو سندس مرحبا لاءِ اچي ڪٺا ٿيا هئا ۽ پنڊت گوردن لعل جي جي جا نعرا هڻڻ لڳا.

www.drpathan.com Page # 152

ان ڪيس هلندي پنڊت سنڌيشور شرما ٺٽي ۾ رهندڙ مٺر چيلداس کي هڪ خط ۾ لکيو: ”ناٽڪ هلي رهيو آهي، مان به ان ۾ هڪ اداڪار آهيان (ڪيس ٻڌاءِ جو شاهد ڪري ڪوٺايو ويو هئو). ڏسجي ته ناٽڪ دکانت ٿو ٿئي يا سکانت ۽ پر هيءَ ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته

”ٿيندو اهو جو ڪمشنر چاهيندو“

چيلداس جواب ۾ لکيو:

”ناٽڪ دکانت ٿئي يا سکانت پر ويسدارن کي پنهنجو پارٽ بخوبي ادا ڪرڻ گهرجي،“ ٿيو اهو ئي شايد جو ڪمشنر چاهيو. ڳئرن سزائون ڏنيون ويون. لوڪن سمجهيو هو ته رڳو ڪٿي ڏنڊ مٿن پوندو. مگر ڏسجي ٿو ته سرڪار کي ماڻهن ۾ ڀپ ۽ هراس ڦهلائڻو هو انڪري ڳئرن سزائون ڏنيون ويون.

ڪتاب ۾ وڌيڪ لکيل آهي: ”فتوي جي ڏينهن ڪورٽ ٻاهران ٢-٣ هزار ماڻهو اچي ڪٺا ٿيا هئا. ان ڏينهن فتوي ڪاله ڏني وئي. ماڻهن کي اڃا به وشواس هو ته رڳو هزار ڪن ڏنڊ وٺو ويندو. ڪنهن مٺر پاڻي چيٽومل کي چيو ته ڏنڊ لاءِ رپيا هزار به تيار ڪري رکو. چيٽومل جواب ڏنو: ”رپيا اهو تيار ڪري رکي جو جيل کان ٻچندو هجي. مان ته هڪ ڪوڏي سرڪار کي ڏيڻ وارو نه آهيان.“

پنڊت گوردن شرما کي جڏهن ڪراچيءَ مان گرفتار ڪري شڪارپور ۾ آندائون تڏهن ڪيس هٿن ۾ هٿڪڙيون ۽ چيلهه ۾ رسي ٻڌل هئي ۽ چار پوليس وارا پهريدار. گوردن شرما مسڪرائي رهيو هو. هن پريان ئي مٿڪي پنهنجي پتا هري ولڀ شرما کي نمسڪار ڪيو. پٽس ڪيس دلداري ڏيندي چيو: ”پٽ گهٻرائج بلڪل نه. تو ڪوئي برو ڪم

www.drpathan.com Page # 153

جو پاڻ

ڪيو آهي. ذرا به نه سوچيو ته مان ڪو ٽوسان

نهندس.“ پنڊت گوردن شرما جي ان وقت عمر رڳو

... ورهيه هئي.

ڏينهن ڪورٽ ڪچاڪچ ماڻهن سان ڀريل هئي.

فتوي جي فيصلو ڏيڻ لاءِ پاڻ ڳهليو ويو. سرشتيدار سنڌي سچو

سنڌس زبان ۾ نه اُکلي. فتوي پڙهائيندي سنڌس

آليون ٿي ويون. حاضرين پڙهي سن ۾ اچي ويا.

ٿي ويو“ جي دالهن هزارين حاضرين جي مکه مان نڪتي.

پنڊت هري ولڀ شرما الهن ويرن کي آشيرواد ڏيندي

شبد چيا:

اوهان کي ۳ سال ۽ ۵ سال سزا ملي ته ڪو اُلڪو نه ڪريو.

لوڪمانيه تلڪ کي ٦ سال سزا ملي. رامچندر کي ۱۴ ورهيه

بنواس مليو هو.“

ديش ڀڳت ويروهل ماڻهن جي انبوهه کي چيو: ۵ سال

ڪلاڪن جيان گذري ويندا.

ماڻهو جيل جي دروازي تائين سنڌن پٺيان ويا ۽ وندي

ماتر، چيتومل، ويرومل، گوردن شرما جي جئه جا نعرا

لڳائيندا رهيا. سڄي شهر ۾ هڙتال ڪئي وئي.

سڄي ديس جي اخبارن ۾ خبر اچي وئي. ڪن

اخبارن لکيو:

”اڄ تائين سنڌ سرڪار جي ان ڪرپا درشٽيءَ کان اڻڄيل

هئي، هن مقدمي سنڌ کي به جاڳرت ڪري ڇڏيو.“

هن ڪيس ۽ لوڪمانيه تلڪ واري ڪيس ۾ ڪجهه

مشابهت ملي ٿي. لوڪمانيه تلڪ واري ڪيس ۾ جج داور

لکيو هو: ”قلم ۱۲۴ هيٺ مان لوڪي جهم ٽيپ جي

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 154

سزا ڏيئي سگهان ٿو. مان ڀڳهڙي عمر ۽ اِن حالتن جي مدنظر ٿوري سزا ڏيان ٿو. لوڪ سمجهندا تہ مان ٿوري ڏيا ڪئي آهي."

هن ڪيس ۾ بہ انگريز جج وائٽ لکيو: جوابدارن کي بغاوت لاءِ ڦاسيءَ جي سزا ڏيڻ گهرجي مگر مان ڏيا ڪري ٿوري سزا ٿو ڏيان.

ان ڪيس جي فتويٰ لئي ڪيترن ئي اخبارن رائلزلي ڪندي سرڪار کي چِٿيو. انهن اخبارن ۾ مکيہ هيون "امرت بزار پتريڪا"، "مرهٽا" ۽ "ڪيسري" ۽ مدراس مان نڪرندڙ "هندو". "ڪيسري" رائزني ڪندي لکيو: "سيشن جج لکيو آهي تہ جوابدارن کي ڦاسيءَ جي سزا ملڻ گهرجي. مگر سوال آهي تہ بغاوت ڇو ٿي ڦهلي. اهي آفيسر ئي آهن جي پنهنجي ظلم ۽ سختيءَ سان بغاوت ڦهلائين ٿا. جيڪڏهن اهڙن آفيسرن کي ڦاسيءَ تي لٽڪايو وڃي تہ هو بغاوت ڦهلجي ئي ڪانہ، نہ هوندي بانس ۽ نہ بانسري."

ان ڪيس ۾ فتويٰ جو هڪ پهلو بہ وچتر رويڪ هئو. رواجي طرح ڏنڊ واريءَ فتويٰ ۾ لکيو ويندو آهي تہ جوابدار ڏنڊ نہ ڀري تہ ان جي عيوض سزا وڌيڪ. هن ڪيس ۾ جج فتويٰ ۾ لکيو تہ ڏنڊ جوابدارن جي ملڪيت مان وصول ڪيو وڃي. شايد ان لاءِ تہ سرڪار جيڪو ڪيس لئي خرچ ڪيو هو سو وصول ڪيو وڃي.

پر اهو مقصد پورو ڪونہ ٿيو جو چيتومل ۽ گورڌن شرما کي پنهنجي نجي ملڪيت ڪانہ هئي ۽ قانون موجب فوجداري ڪيس ۾ ڏنڊ رڳو نجي ملڪيت مان وصول ڪري سگهجي. رڳو ويرومل جو ڏنڊ وصول ٿيو جو هڪ پنهنجي نجي ملڪيت هئي.

www.drpathan.com Page # 155

ٻيو راڄنيتي ڪيس - چيئمل پرسرام

ٻيو مکيه راڄنيتي ڪيس جو سرڪار طرفان سنڌ ۾ ڪيو ويو سو هو پرسڌ اخبارنويس شري چيئمل پرسرام خلاف، اهو ڪيس هڪ ليک جي ٻاري ۾ هو جو ليک چيئمل پنهنجي اخبار ”هندواسي“ ۾ لکيو هو. اهو ڪيس ۾ بغاوت واري ١٢٤ الف قلم هيٺ ڪيو ويو هو ۽ ان ۾ شري چيئمل کي ١٨ مهنا جيل جي سزا ملي.

اهو ڪيس ”هندواسي“ ۾ ان ليک جي ٻاري ۾ ڪيو ويو جنهن ۾ سپاڏڪ دهلي ۾ ۳۰ مارچ ١٩١٩ تي پوليس جي گوليبازي ڪي ننديو هو. ۳۰ مارچ ١٩١٩ جو ڏينهن سڄي هندستان ۾ رولٽ انڪٽ خلاف اعتراض ڏيکارڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو هو. پوءِ ان اعتراض لاءِ تاريخ بدلائي وئي هئي مگر ڪيترن شهرن ۾ تاريخ جي ڦيرڦار جو اطلاع ڪو نه ٿيو هو. ان ڪري دهلي ۾ اهو اعتراض جو ڏينهن ۳۰ مارچ تي ئي ملهايو ويو.

ان ڏينهن شهر ۾ زبردست هرتال هئي ۽ شهر ۾ ڪجهه به نه ٿي مليو. سوامي شرڌانند ان ڏينهن جلوس جي اڳواڻي ڪئي. جلوس جڏهن جامع مسجد وٽ پهتو تڏهن پوليس ان کي روڪيو. سوامي شرڌانند ڇاتي کولي پوليس کي للڪاريو ڪئي ته گولي هلايو. اُن ڏينهن پوليس جي گوليبازيءَ ۾ ڪجهه ماڻهو اجل جو شڪار ٿيا.

www.drpathan.com Page # 156

ان واقعي لاءِ "هندواسي" ۽ سمپادڪي ليک ۾ نيڪا ڪندي شري چيتنمل سنڌ جي پرسڌ شاعر شاهه عبداللطيف جو هيٺيون بيت دهرايو.

اڳيان اڏن وت پوئان سر سنڌاهيا،
ڪلال جي هٽ ڪسڻ جو ڪوپ وهي.

ان سمپادڪي ليک لاءِ شري چيتنمل تي سرڪار قلم ۱۲۴ هيٺ بغاوت ڦهلائڻ لاءِ ڪيس ڪيو.

ڪيس ۾ مٿين بيت جي معني جي ٻاري ۾ چڱي دليبازي هلي. سرڪاري طرف جو چوڻ هو ته ان بيت ذريعي شري چيتنمل ماڻهن کي هنسا ڪرڻ جي پيرڻا ڪئي آهي، پڇاڙيءَ جو چوڻ هو ته ليک قرباني ڏيڻ جو ذڪر ڪيو آهي. ڪسڻ لفظ جي معني پاڻ ماراڻ آهي. سرڪاري وڪيل جي دعوي هئي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ "س" اڪر اڪثر بدلجي "هه" ٿيندو آهي. سو سڄي پڇ ڪهڻ مقصد آهي ۽ نه ڪسڻ.

ڪورٽ سرڪاري وڪيل جي معني قبول ڪئي ۽ شري چيتنمل کي ۱۸ مهينا جيل جي سزا ملي.

سزا ڏيندڙ ماجسٽريٽ فتوي ۾ لکيو ته "ستياگره ختم ٿي آهي ته ڪهڙي هلچل آهي." ان لاءِ ٻولي جي "مرهٽا" اخبار لکيو ته ماجسٽريٽ کي سزا ڏيڻ کان اڳ پڇا ڪرڻ کپندو هو ته ستياگره چا آهي، قانون هيٺ ڏوهه آهي چا. گانڌيجي هن کي سمجهائي.

ان لاءِ مهاتما گانڌيءَ "ينگ انڊيا" ۾ هڪ ليک ۾ طلب ڪئي ته شري چيتنمل جي سزا رد ڪئي وڃي.

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 157

نيون راجنيتي ڪيس - ماڙيوالا

١٩١٩ ۾ جڏهن مهاتما گانڌيءَ رولٽ آڪٽ خلاف ستياگرهه شروع ڪرڻ جي پڌرائي ڪئي انڌهن ڪرانچيءَ ۾ شري هريرام ماڙيوالا انگريزيءَ ۾ هڪ چوپڙي ڇپائي جنهن جو نالو هو "New Cell" ان چوپڙيءَ ۾ رولٽ آڪٽ خلاف ۽ گانڌي‌جيءَ جي ستياگرهه جي سمرٿن ۾ لکيل هو.

سرڪار اها چوپڙي ضبط ڪئي ۽ چوپڙيءَ جي ليکڪ شري ماڙيوالا ۽ ڇاپيندڙ شري ۽ درگاداس تي ڪيس ڪيو. جنهن ۾ ڇاءِ ته ڏنو مگر اُن مان ڪو فائدو ڪو نه نڪتو. ماجسٽريٽ شري ماڙيوالا کي ١٨ مهينا ۽ شري درگاداس آڏوانيءَ کي ١٢ مهينا جيل جي سزا ڏني.

مهاتما گانڌيءَ اُن ڪيس جي باري ۾ "ينگ انڊيا" ۾ لکيو ته "نيو ڪال" چوپڙيءَ ۾ گناهه جهڙو ڪجهه به لکيل نه آهي ۽ ڪورٽ سزا ڏيڻ ۾ ڀل ڪئي آهي.

اُن ڪيس جي باري ۾ شري موتيرام راموائي شري ماڙيوالا جي ڪتاب "يادگيريون ۽ رهاڻيون"، شري ماڙيوالا جي ديهانت کان پوءِ ڇپايل مان شري ماڙيوالا جي جيون ڪهاڻيءَ جي دور ۾ سوامي گوونداننگ جي ڪتاب "سنڌ جا اڳوان" مان هيٺيون حوالو ڏني ٿو:

"ستياگرهه هلچل ۾ شري ماڙيوالا "نيو ڪال" نالي هڪڙو پترو انگريزيءَ ۾ لکيو. سرڪار شريمت ماڙيوالا تي اڳيئي نمريل هئي، تنهن هڪدم هن سان گڏ شريمت درگداس آڏوانيءَ کي اُنهيءَ پتري لکڻ، ڇپڻ ۽ پڌري ڪرڻ ڪري، ١٢٤-الف قلم هيٺ گرفتار ڪيو. ڪيس ۾ ٻنهي کي ا—

www.drpathan.com Page # 158

ورهيه ٽيپ ملي. شريمت رتواچند وڪيل ٿي ونڻ
شريمت ماڙيوالا جي وڪالت ڪئي ۽ شريمت درگداس
.... شريمت ماڙيوالا هاءِ ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي
ڪيس هلائڻ لاءِ بمبئيءَ مان هڪڙو ناميارو وڪيل
چمنلعل سيتلواد گهرايو ويو. سنڌ ۾ سڀ دهلجي ويا
ڪيس لاءِ ”ٻڪاءُ چيرو“ ڪيو ويــو جنهن ۾ شڪار
وڏي دل سان پئسو ڏنو. هاءِ ڪورٽ ۾ اپيل ۾ شري ماڙيوالا
جــي سزا گهٽجي هڪ ورهيه ٿي. ١٩١٩ واري ڪانگريس
جي هفتي ۾، هند سرڪار اُن سڌارن جــي خوشيءَ
راڄنيتڪ قيدين کي ڇڏيو هو انهن ۾ شريمت ماڙيوالا
ڇڏيو ويو.“ §

چوٿون راڄنيتي ڪيس

سنڌ ۾ هڪ چوٿون مشهور راڄنيتي ڪيس به هليو.
اهو ڪراچيءَ ۾ هليو هو ۽ اُن ۾ سنڌي سيوڪ ڪو به ڪون
هئو. اُن ڪيس ۾ جوابدار هئا مولانا محمد علي، مولانا
شوڪت علي، ڊاڪٽر ڪچلو ۽ ٻيا. جو انقلابــي شنڪر
آچاريــ پــاڙلي ڪرشنا تيرٿ. مهاتما گــانــڌيءَ اُن
ڪيس کي جديد يــگ جي وڏن ڪيسن مان هڪ ڪري
شمار ڪيو. *

---

* درگداس آڏواڻيءَ جي سزا جو ڇا ٿيو ان جو ڪو
ذڪر ان ۾ ڪو نه ڏنو ويو آهي.

§ R. K. Malkani 'The Sind Story P. 91. Gandhiji described it as one of the most important of all modern cases.

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 159

إهو ڪيس ڪراچيءَ جي خالقڏني هال ۾ ٢٦ سپٽمبر کان ۴ ڊسمبر تائين هليو ۽ سڀني جوابدارن کي ڏيرون سزائون مليون. اُن ڪيس ۾ جوابدارن کو بچاءَ ڪو نہ ڏنو. هدن سڀ نہ ڪيس جي ڪارروائي ۾ ڪا دلچسپي ڪانہ ڏيکاري. ڪيس هلندي جوابدار اخبارون پڙهندا هئا. اخبارن ۾ اُن ڪيس جي ڪارروائي ايندي هئي. اُن ڪارروائيءَ دوران ڪيئي مزيدار واقعا ٿيندا هئا جن جو ورنن اخبارن ۾ پيو ايندو هو.

هي چار ڀاڪل مکيہ اوائلي ڪيس ٿيا جن جو ذڪر مٿي ڏنو ويو آهي. انهن کانسواءِ ڪن وڏيڪ ڪيسن جو بہ ذڪر ڪن هندن تي مليو ٿو پر اُنهن جا پورا تفصيل ڪو نہ ٿا ملن.

مهاراج وشنو شرما ڊاڪٽر چوئٿرام جي جيون ليءَ ۾ لاڙڪاڻي ضلع جي ڀادڻ واري مهاراج پولچند ۽ سدس سائيءَ لي راجڀوھ لاء ڪيس جو ذڪر ڪيو آهي. شري جيٺانند راشتروادي شڪارپور ۾ شري ڪو ڀچند ٽيڪچند ڀوڪسيلر ۽ شري جيوترام هوتچند تي هڪ قومي راڳن جي چوپڙي شايع ڪرڻ ڪارڻ ١٢۴- الف قلم هيٺ ٿيل ڪيس جو ذڪر ڪيو آهي جنهن ۾ مٿن ۴٠٠-۴٠٠ روپيا ڏنڊ پيو. اُن ڪيس ۾ جوابدارن جي وڪالت شري مرليڌر پنجابيءَ ڪئي هئي. ٻڌ راشتروادي وڏيڪ لکيو آهي (صفحو ٨١) "١٩١٠ ۾ حيدرآباد سنڌ جي مشهور سنڌ ورڪي پائي آڏارام ٻهرواڻيءَ کي ڪلڪتي ۾ انگريزن جي برخلاف بغاوت ڦهلائڻ جي تهمت هيٺ گرفتار ڪيو ويو. پائي آڏارام جو بنگاليءَ، پنجابي ۽ ڪيترن ٻين انقلابين سان گهاٽو تعلق هو. هو

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 160

انقلابين کي همٿائيندو هو.

شري چوئٿرام ولڀداس گدواڻيءَ هڪ مضمون ۾ لکيو ته:
”آزاديءَ جي تڙپ کي لتاڙڻ لاءِ سرڪار جي
ظالماڻي نيتيءَ جو هڪ اهو مثال شڪارپور جي شري ليکو مل
مرليڌر ڪمل جو درج ڪرڻ لائق آهي. هو سرڪاري نوڪري
۾ انجنيئري کاتي ۾ هو پر سوديشيءَ جو پرچارڪ هو. هو ته
پرچارڪ پڻ. سرڪار کي اها ڳالهه ڪٿان ٿي وڻي؟ هن جي
بدلي اوچتو ڪيائون، هن جو اضافو بند ڪري ڇڏيائون. پر
شري ڪمل پنهنجي وڙي ڪين ڇڏي.

ساهتيءَ جي جوان ٽولارام ميگهراج ٻالاڻيءَ جا ڪتاب
ڪيئن سرڪار ضبط ڪيا، انجو احوال اڳ ڏنو ويو آهي.

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

ڏاراسدا جي ڪاهه ۾ سنڌي جٿو

Gul Hayat Institute

Injured in the Dharasana raid

اسوڪار هلچل - گانڌي يگ جو آرنڀ

1920 ڌائين ڪانگريس ۽ ديش جي اڳواڻي لوڪمانيه تلڪ جي هٿن ۾ هئي. مهاتما گانڌي ڏکڻ آفريڪا مان 1915 ۾ هندستان ڏانهن واپس آيو. هڪ سال ساندهه گوپال ڪرشن گوکلي جي صلاح مطابق گانڌيجي ديش ڀر جو ڦيرو ڪندو رهيو ۽ ڪٿي تقرير نه ڪانه ڪيائين. 1916 جي ڪانگريس اجلاس لاءِ هو بمبئي پرانت طرفان ڊيليگيٽ ٿي به چونڊجي ڪو نه سگهيو مگر لوڪمانيه ديش جي هٿ ۾ هنکي چولبڊل ڪري ظاهر ڪيو. 1919 ۾ امرتسر واري اجلاس ۾ ڪانگريس اندر شاهي متڀيد پيدا ٿيو نرم ۽ گرم اڳواڻن جي وچ ۾. هڪ طرف پنڊت مدن موهن مالويه ۽ مهاتما گانڌي هئا ۽ ٻئي طرف لوڪمانيه تلڪ لالا لجپتراءِ وغيره. مهاتما گانڌيءَ لوڪمانيه تلڪ کي نمي ڪري وينتي ڪئي ته ڦوٽ پوڻ نه ڏيون ۽ ٺڪراءُ ڪو ٺهراءُ ڪريون. شري جمنالداس جي مسودي تي ٻئي ڌريون راضي ٿيون ۽ ٺهراءُ ٻڪراءَ پاس ڪيو ويو.

امرتسر ڪانگريس اجلاس ۾ ڪانگريس آخر ڪجهه نرم رخ ورتو مگر انجو انگريزن تي خير ڪو اثر ٿيو. انهن ظاهر ڏسڻ ۾ آيو ته انگريز هندستان مٿان پنهنجو قبضو پڪو ڪرڻ لاءِ تيار ڪيل آهن. مهاتما گانڌيءَ بخوبي محسوس ڪيو ته زوردار تحريڪ هلائڻ کان سواءِ آزادي ڪانه ايندي.

www.drpathan.com Page # 164

ان ڪري مهاتما گانڌيءَ ديس لاءِ اهنسڪ اسهڪار

Non–Violent Non–Co operation

جو تحرڪ شروع ڪرڻ لاءِ رٿا گهڙي. لوڪمانيه تلڪ اُن وقت ٽائين اسهڪار جي فائدي ۾ ڪونه هئو. هن جي نيتي هوندي هئي پرسپر سهڪار جي

Responsive Co–operation

مگر لوڪمانيه تلڪ ۱ آگسٽ ۱۹۲۰ تي ۶۴ ورهين جي ڄمار ۾ هن سنسار مان موڪلائي ويو. سندس مرڻ وقت مهاتما گانڌي سندس پاسي ۾ ويٺو هو. لوڪمانيه مهاتما جي مرڻ کان ٿورو اڳ ديش جي اڳواڻي سونپي. هن مهاتما کي چيو

Gandhi Non–Co operation

يعني ته ”گانڌي اسهڪار“ معنيٰ ته، لوڪمانيه تلڪ اسهڪار جي تحرڪ خلاف پنهنجو رايو بدلايو ۽ مهاتما گانڌيءَ کي ان تحرڪ هلائڻ جي اجازت ڏنائين.

مهاتما جي ان اهنسڪ اُسهڪار جي رٿا اندر ڇا ڇا سمايل هئو انهن ڪاڪا آچاريه ڪرپالانيءَ جي مضمون ۾ ملي ٿو جو هن هندسرڪار جي پبلڪيشن ڊويزن طرفان شايع ڪيل ڪتاب ”۱۹۲۱ جي هلچل“ لاءِ لکيو. ان مضمون ۾ چوي ٿو:

”اُسهڪار جي باري ۾ جو ٺهراءُ ڪانگريس پاس ڪيو ان ۾ رٿيل هو ته، هندستاني پنهنجا لقب واپس ڪندا، مڪاني خود حڪومت وارن سنسٿائن (ميونسپالٽين وغيره) کان ٽاقيل ميمبر استعفا ڏيئي ايندا، سرڪاري جلسن ۾ ديشواسي شريڪ نه ٿيندا، سرڪاري ۽ مددي

Gul Hayat Institute

www.drpathan.com Page # 165

ڪورٽن جو بهشڪار ڪيو ويندو ۽ وڪيل ۽ اَهيل
سرڪاري ڪورٽن جو بهشڪار ڪندا ۽ پڻ ولائتي ڪپڙي،
شراب نہ واپرائڻ لاءِ لوڪن کان وچن ورتو ويندو."
آچاريہ وڏيڪ لکي ٿو تہ ان طرح ڪانگريس ۽ ديش جي
اِتهاس جو نئون ورق وريو. اعتراض وٺڻ ۽ عرض ۽ پرارٿنائن
ڪرڻ جو يگ سماپت ٿيو.

اهو اهنسڪ اسهڪار وارو ٺهراءُ ڪلڪتي ۾ ٢٠ سپٽمبر ١٩٢٠ ۾ خاص ڪوٺايل اجلاس ۾ پاس ڪيو ويو. لالا لجپتراءِ ان اجلاس جو سڀاپتي هو. جيتوڻيڪ جهونا اڳوان مثلن سي. آر. داس، موتيلعل نهرو ۽ ٻيا ان ٺهراءَ جي فائدي ۾ نہ هئا پر جي نوان نوجوان ان اجلاس ۾ شريڪ ٿيا هئا سي ان ٺهراءَ جي زوردار پٺڀرائي ڪري رهيا هئا ۽ ٺهراءُ جي وڏي گهڻائيءَ سان پاس ٿيو.

ياد رهي تہ مهاتما گانڌيءَ شروعات ۾ برطانيہ سرڪار سان چڪري ڪائڻ لاءِ منتظر نہ هو. ١٩١٤ - ١٩١٨ واريءَ مهاڀاري لڙائيءَ ۾ تہ مهاتما گانڌي انگريزن جو وڏو مددگار هئو ۽ هو جنگ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ سوراجين جي ڀرتي پڻ ڪندو هو. مهاتما گانڌيءَ کي آشا هئي تہ جنگ جي ختم ٿيڻ بعد انگريز ڀارتواسين جي قربانين ۽ سهڪار جو قدر ڪندا ۽ سوراج ڏيڻ جي ڏس ۾ تيز رفتار قدم کڻندا. انگريزن اهي آشائون بلڪل ئي پوريون ڪونہ ڪيون. جيڪو سو سوراج جي طلب کي جهٽڪي لاءِ رولٽ ائڪٽ پاس ڪري ڏهاءَ جو دور شروع ڪيو.

مهاتما گانڌي دهليءَ ۾ آيو ۽ وائسراءِ ۽ ٻين اڳوان سان ملاقات ڪيائين. مگر سندس انهن ڳالهين مان ڪوبہ ڪڙ نيل